

मेहता मराठी ग्रंथजगत्

ऑगस्ट २०१४ | किंमत १५ रुपये

६८व्या स्वातंत्र्यदिनाच्या
हार्दिक शुभेच्छा!

नेताजी

वि.स.वाळिवे

अल्पावधीत
लोकप्रिय ठरलेले
ग्रंथप्रसाराला
वाहिलेले
दर्जेदार मासिक

फ्रीडम अँट मिडनाइट

डॉमिनिक लॉपे / लॅरी कॉलिस

जय हिंद !

मेहता मराठी ग्रंथजगत

ऑगस्ट २०१४ वर्ष चौदावे अंक आठवा

संपादक
सुनील मेहता

कार्यकारी संपादक
शंकर सारडा

अंकाची किंमत
१५ रु.

वार्षिक वर्गणी
मनीऑर्डरने अथवा
ऑनलाईन पाठवावी.

प्रसिद्धी
दरमहा ११ तारखेस

अनुक्रमणिका

संवाद	४
संपादकीय	६
विशेष	१०
दखल	१८
साहित्यवार्ता	२२
पुरस्कार	५१
पुस्तक परिचय	६१
द ॲक्सिडेंटल प्राइम मिनिस्टर	
द किस मर्डर तिसरा नवरा नको ग बाई	
इंग्रजी पुस्तक परिचय	१०२
अभिप्राय	१०५
श्रद्धांजली	१०७
बालनगरी	११०

मांडणी-अक्षरजुळणी

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

संपादक-मुद्रक-प्रकाशक

सुनील मेहता,

१९४१ सदाशिव पेठ,

माडीवाले कॉलनी,

बाजीराव रोड,

टेलिफोनभवनसमोर,

पुणे-४११ ०३०

फोन : ०२०-२४४७६९२४

२४४७५४६२

Extension

(ग्रंथजगत विभाग) - २२४/२२५

E-mail : info@mehtapublishinghouse.com

डिजिटल अंकाची वर्गणी

तीन वर्षांची ३०० रु. पाच वर्षांची ४०० रु.

या अंकातील लेखांतील मते ही त्या त्या लेखकांची असून त्यांच्याशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

संवाद.....

मातृभूमी....

जिने जगवले, वाढवले, शिकवले प्रत्येक जिवाला; जिथे जन्मली संतांची मांदियाळी अन् आकार दिला समाजाला. जिथे ६४ कलांचे वैभव नांदले, जिथे निसर्गाने गुलाल-बुक्क्याप्रमाणे आपले रंग उधळले, जिथे उघडली संस्कृतीची कवाडे, अशी ही कीर्तीची, शौर्याची, ज्ञानाची मातृभूमी... पण होती सदैव पारतंत्र्यात.

अशा या सर्वसंपन्न मातृभूमीकडे साऱ्या विश्वाची नजर जाऊ नये म्हणजे नवलच! इतिहास साक्षी आहे, जिथे वाहिले सुखाचे वारे, जिथे रुजली सुविचारांची मुळे, तिथेच वाहिल्या रक्ताच्या नद्या अन् तिथेच उगवली दुर्गुणांची रोपे, अशी ही भूमी अखंड लढली, गमावली असंख्य लेकरे, एके काळी तोऱ्यात मिरवणारे वैभव पार रसातळाला गेले; पण तरीही स्वातंत्र्याची ओढ शांत बसू देत नव्हती.

कटा कलेजा, लूटा घर, छिनी हँसी, निवाले ।

सौ आँसू कुर्बान किये, खुद कि सांस पाने ॥

आणि अखेरीस अगणित गोष्टींचे बलिदान कामी आले.

१५ ऑगस्ट १९४७ची पहाट स्वातंत्र्याची पहिली पहाट म्हणून या मातृभूमीच्या अंगणात अवतरली. जिथे मोकळे श्वास पहिल्यांदा एकमेकांशी बोलले, मनमोकळे हसू खळखळले, भिरभिरली स्वातंत्र्याची ओढणी, गायले अभिमानाचे पोवाडे.

बघता बघता ६८ वर्षे झाली. अख्या जगाने भारताला 'जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश' म्हणून गौरविले. आपणही लोकशाही-लोकशाही म्हणत तिला डोक्यावर घेतले आणि विसरून गेलो तिची मूळ व्याख्या- 'लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकरवी चालवले गेलेले राज्य म्हणजे लोकशाही'. अजूनही आपल्या विचारांवर परंपरेचा पगडा आहे. कृतींवर रूढींचे वर्चस्व आहे, अनुसरली जाते जुनीच समाजव्यवस्था आणि घराणेशाही. अंगीकारले जातात लिंगभेद, जातीयवाद, वंशभेद, आर्थिक भेदभाव, बाह्यरूप भेदभाव. अशा परिस्थितीत आपली लोकशाही खरंच परिपक्व बनली आहे का? खचितच नाही.

हे स्वातंत्र्य मिळाले, पण कोणासाठी? केवळ मूठभर लोकांसाठी. मिळालेले स्वातंत्र्य आणि लोकशाही अबाधित ठेवणे ही कोणा एका पक्षाची, वर्गाची किंवा व्यक्तीची जबाबदारी नसून ती प्रत्येक भारतीयाची आहे.

चला तर, या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त संकल्प करूया, घडवू या खऱ्या अर्थाने 'लोकशाही भारत'!

तुम्हीही तुमच्या मनातील, कल्पनेतील 'लोकशाही भारत' आमच्यापर्यंत पोहोचवू शकता.

आपले लेखन ई-मेलने खालील पत्त्यावर पाठवा....

mmgj@mehtapublishinghouse.com

निवडक लेखनाचा अंकात समावेश करण्यात येईल. उत्तम लेखासाठी पारितोषिक म्हणून कोणत्याही एका खरेदीवर ४० टक्के सवलत देण्यात येईल.

तुमच्या प्रतिसादाच्या अपेक्षेत,
मेहता मराठी ग्रंथजगत

हॅरी पॉटर - वय वर्षे चौतीस

हॅरी पॉटरच्या जादूविद्येतील सात वर्षांच्या अभ्यासक्रमाची पूर्तता झाली आणि सात पुस्तकांची ही मालिका थांबली. एकविसाव्या शतकातील पहिले दशक हॅरी पॉटरच्या अपूर्व आणि अकल्पनीय यशाने गाजले. पुढे त्याच्यावरील आठ चित्रपट निघाले. तेही खूप लोकप्रिय झाले. हॅरी पॉटर ही खरे तर एक काल्पनिक व्यक्तिरेखा, पण ७ पुस्तकांची मालिका आणि चित्रपट याद्वारे ती विश्वविख्यात झाली. घोघरी पोचली. हॅरी पॉटरची जन्मदात्री लेखिका जे. के. रोलिंग हिला तिच्या या मानसपुत्राने इंग्लंडच्या राणीपेक्षाही श्रीमंत बनवले. जे. के. रोलिंगच्या व्यवहार चातुर्यामुळे तिने हॅरी पॉटर हा कायम आर्थिक कमाई करित राहिल अशा अभिनव कल्पना राबवल्या. हॅरी पॉटरच्या प्रकाशनाचे आणि चित्रीकरणाचे हक्क अबाधित ठेवून त्याच्या ब्रॅंडनेमवर गेम्स आणि इतर साहित्याचे उत्पादन करण्याबाबत सावधगिरी बाळगून अधिकाधिक उत्पन्न मिळवण्यावर भर दिला. हॅरी पॉटरच्या ई-बुकमध्ये सादरीकरणाच्या ऑफर्स तिने नाकारल्या. त्याऐवजी 'पॉटरमोअर' या संकेत स्थळाचा आरंभ करून त्याच्या डिजिटल आवृत्तीद्वारे वाचकांना अद्भूत विश्वदर्शन घडवले.

सात पुस्तके आणि आठ चित्रपट ह्याबरोबर हॅरीचे अवतार कार्य संपले, हॅरीवर आणखी काही लिहिण्यासारखे नाही अशी वाचकांची आणि कदाचित् लेखिकेचीही आरंभी भावना असावी. तशात पुढे रोलिंगने टोपण नावाने दोन थरारकथा प्रसिद्ध केल्या. टोपण नाव असले तरी या दोन्ही पुस्तकांना बेस्ट सेलर्समध्ये स्थान मिळाले. रोलिंगची प्रतिभा ही असामान्य आहे, त्यामुळे हॅरी पॉटरसारख्या कुमार नायकाप्रमाणेच प्रौढांसाठीही रोलिंग तितकेच दर्जेदार लेखन करू शकते यावर जणू शिक्कामोर्तब झाले.

जुलै २०१४ मध्ये रोलिंगने आपल्या चाहत्यांना आणखी एक धक्का दिला.

‘हॅरी पॉटर’ने कुमारवय पार करून चौतीसाव्या वर्षात पदार्पण केले. त्याचे मित्र आणि मैत्रीणीही निसर्गनियमानुसार वाढत राहिले आणि लग्न करून आपापल्या उद्योगव्यवसायात आणि संसारात रमले असे हॅरी पॉटर अँड डेथली हॅलोज या शेवटच्या भागाला जोडलेल्या समारोपात सूचित केले होतेच. हॅरीचा अवतार संपला हे वास्तव वाचकांनी मनोमन स्वीकारले होते. हॅरी आणि त्याचे मित्र सहपरिवार ‘क्विडिच’च्या विश्वकरंडकाच्या अंतिम सामन्याला उपस्थित राहतात; हॅरीची पत्नी जिनी, मुले जेम्स आणि अल्बसही त्याच्याबरोबर असतात. रॉन आणि हरमोयनी हे दांपत्यही उपस्थित असते. हॅरीच्या केसांत थोडी पांढरी झाक डोकावते. पण क्विडिचच्या सामन्यात त्या सर्वांनाच रस असतो.

या सामन्याच्या पार्श्वभूमीवर रोलिंगने ३४ वर्षे वयाच्या हॅरीची कहाणी १५०० शब्दांच्या कथेत सांगितली आहे. त्यासाठी निवेदिका म्हणून जादूनगरीतील दि डेली प्रॉफेट या दैनिकाची वार्ताहर आणि कुप्रसिद्ध गॉसिप कॉलम लेखिका रिटा स्कीटर हिचा वापर केला आहे. हॅरी होगवार्टच्या शाळेत असताना या दैनिकाने त्याला संधी मिळेल तेव्हा झोडपून काढलेले होते. हॅरी आणि त्याचे मित्र यांच्यावर उठसूट हेत्वारोप करून रिटा स्कीटर त्यांना नामोहरम करू बघत होती. रिटा स्कीटरच्या गावगप्पांच्या बोचऱ्या सदरात हॅरीवर तिने चौफेर हल्ला चढवला होता. हॅरीच्या बायकोलाही तिने मधूनच चिमटे घेतले होते. “या बयेला क्विडिचमधले ओ का ठो तेही कळत नाही, हॅरीशी लग्न झालेय म्हणून तिला भाव - एवढेच! ‘ऑरर’ म्हणजे मायावी रूप धारण करणाऱ्या दुष्ट व लबाड विझार्डला शोधून काढणारा अधिकारी म्हणून हॅरी गुप्तपणे काम करित असतो तर रॉन वीझली हा भावाचे हास्य विनोदाचे कला दालन चालवत असतो आणि त्याची बायको हरमोयनी जादू मंत्रालयात उच्च अधिकारी असते. तिला दोन मुलेही असतात. हॅरीचा धर्मपुत्र टेडी ल्युपिन हा सोळा वर्षांचा असून तो उच्चवर्गीय जादू विद्याप्रवीण घराण्याचा रुबाव दाखवत सर्वांशी उद्दामपणे आणि उद्धटपणे वागत असतो.

‘पॉटरमोअर’ साठी क्विडिच मॅचचे विस्तृत वर्णन करताना ते लांबत गेले. त्याचा काही भाग कथा म्हणून ही ११ जुलै रोजी प्रसिद्ध झाला.

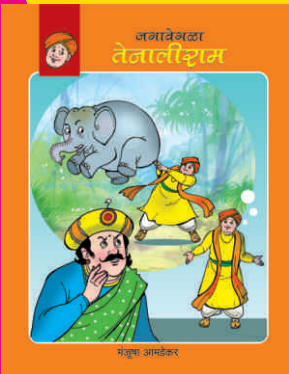
हॅरी पॉटरवर अशा कथा लिहिण्याचा फारसा विचार नाही, असे रोलिंगने

म्हटले आहे. परंतु तिच्या अचाट कल्पनाशक्तीला प्रयोगशीलतेचे आकर्षण आहे. ती स्वस्थ बसणे शक्य नाही.

जादूच्या मायावी जगात हॅरी पॉटरने एक नवे पर्व सुरू केले यात तीळमात्र शंका नाही. त्याच्या फॅटसीवजा कथांनी लक्षावधी कुमारांना अद्भूत वातावरणात रमवले तर प्रौढांना आपल्या बाल्यकालातील स्मरणरंजनाने जीवनाचे नवे संदर्भ लावून दाखवले. होगवार्टची जादूची शाळा, अद्भूत आगगाडी, जादूविद्येतील नाना तंत्रमंत्र, क्विडिच या खेळाच्या स्पर्धा, प्राध्यापकांमधील हेवेदावे, हे सर्व आपल्या वास्तवाला स्वप्नांनी झळाळी देणारे वाटते. आता टीव्हीवरील एखादी मालिका गाजली की तिचे एपिसोड वाढवत राहणे भाग पडते, तसे हॅरीच्या बाबतीत होऊ नये अशी अपेक्षा निष्ठावंत हॅरीचे चाहते बाळगत असतील तर? या कमर्शियल बाजारात अशा निष्ठावंतांची थोडीफार घुसमट नक्कीच होणार. तरीही ३४ वर्षे वयाचा प्रौढ, प्रापंचिक हॅरी काय करतो हे दाखवताना लेखिका रोलिंग सद्यःकालाचेही काही विलक्षण रूप पेश करून वास्तवाला अद्भुताचा परीस स्पर्श घडवू शकते हेही लक्षात घ्यायला हवेच.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

तेनालीरामची १४ पुस्तकांची मालिका

जगावेगळा तेनालीराम

मंजूषा आमडेकर

किंमत : ६०/- रु.

पोस्टेज : ३०/- रु.

गोष्ट हातातली होती!

लेखक
व.पु. काळे

किंमत : १२०/-रु.
पोस्टेज : ३०/-रु.

घराघरांच्या भिंती बोलू लागल्या आणि मानवी जीवनातलं अव्यक्त ते व्यक्त होऊ लागलं... पूर्व म्हणाली, 'केवळ काटकोनात आपल्याला उभं केलयं म्हणून आपल्याला भिंत म्हणतात. आपली माती एकच आहे. अंतरंग आणि बहिरंग ह्यात फरक नाही. आपण कुणाचंही विभाजन करीत नाही. माणसांनी त्यांच्या सोयीसाठी खोल्या केल्या. आपण त्यांना साथ दिली. माणसंही माणसांना एवढी साथ देत नाहीत. माणसामाणसातल्या भिंती आपल्यापेक्षा पक्क्या बांधणीच्या. अहंकाराच्या विटांवर नम्रतेचं, निगर्वीपणाचं प्लॅस्टर. पक्कं बांधकाम. आपल्याला अहंकार नाही ह्याचाच अहंकार. आणि हे दर्शविण्यासाठी सोहळे!' पश्चिम म्हणाली, 'मला माणसामाणसांतले हे व्यवहार कळत नाहीत. अहंकार नात्यानात्यांत गैरसमज निर्माण करतो. तुमची मैत्री जीवापाड असेल तर गैरसमज निर्माण होण्याचं काहीच कारण नाही. मैत्रीतच सुरक्षितता वाटली पाहिजे. भिंतीमध्ये ओल आली म्हणजे माणसं आर्किटेक्ट, इंजिनियर सगळ्यांचे सल्ले घेतात. जगातला कुठलाही इंजिनियर ठराविक ठिकाणी ओल का येते, हे सांगू शकणार नाही. कारण ते असतात भिंतींचे अश्रू!'

ज्ञानपीठ पुरस्काराचे मानकरी : वि.स.खांडेकर

‘ययाति’ मराठीतील सर्वोत्कृष्ट कादंबरी समजण्यात येते. तिच्या आजही आवृत्त्या निघत असून तिची वाचकांच्या मनावरची पकड कायम आहे. तिच्या स्पर्धेत भालचंद्र नेमाड्यांच्या कोसला’चा अधूनमधून उल्लेख केला जातो. अभिव्यक्तीच्या दृष्टीनं ही साहित्यकृती वेगळी असली तरी तिला ययाति एवढी लोकप्रियता व राष्ट्रीय मान्यता कधीच मिळणार नाही. म्हणून गुणात्मकदृष्ट्या खांडेकरांची साहित्यकृती कमालीची यशस्वी ठरली असंच म्हणावं लागेल. एवढं देशव्यापी यश कुठल्याच मराठी लेखकाच्या वाट्याला आलेलं नाही. एवढंच कशाला राष्ट्रीय पातळीवर देखील एवढी प्रसिद्धी व प्रतिष्ठा मिळालेले लेखक दुर्मिळच.

आता ती गोष्ट घडून तीन तपापेक्षा जास्त काळ लोटला आहे. दिल्लीत २६ फेब्रुवारी १९७६ रोजी भला मोठा शानदार समारंभ झाला होता. आतापर्यंत कुठल्याही मराठी साहित्यिकाला भारतातलं नोबेल समजलं जाणारं पारितोषिक मिळालं नव्हतं. इतर भाषांनीच ते पटक्यावलं होतं. त्यामुळे ६-७ कोटी लोकांच्या मायबोलीवर एक प्रकारची जळमट चढली होती. आपल्या भाषेत गुणात्मक लेखक नाहीत अशी जगाची धारणा झाली

होती. पण त्या दिवशी एक वयस्क आधार घेऊन उठले. दृष्टी गेल्यामुळे त्यांनी काळा चष्मा चढवला होता. अनेक पिढ्यांना दृश्यमान करणारा हा लेखक स्वतः मात्र कायमचा अंधारात बुडाला होता.

ते होते ययाति'कार वि.स.खांडेकर. हे त्यांचं वैयक्तिक प्राप्तव्य तर होतंच; पण त्या बरोबरच मराठी भाषेचाही गौरव होता. कविवर्य कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर यांनी पुढे ज्ञानपीठ मिळवले.

ज्ञानपीठ पुरस्कार जाहीर होताच अनेक टीकाकारांनी आकांडतांडव सुरू केले. त्यावेळी प्रसिद्ध होणाऱ्या 'सत्यकथा' या मासिकात उलटसुलट चर्चा झाली व मराठी भाषेत खांडेकरांपेक्षा अनेक श्रेष्ठ लेखक आहेत असे मत मांडले. हे टीकाकार निवड समितीच्या सभासदांपेक्षा शहाणे असं जरी कबूल केलं तरी एक गोष्ट पार विसरले. खांडेकरांनी तो पुरस्कार मिळवला नव्हता. तो त्यांना मिळाला होता. त्यामुळे ही टीका काजव्यानं सूर्यावर थुंकण्यासारखी होती. पण खांडेकरांचं नाव मराठी साहित्यात एक उत्कृष्ट व थोर लेखक म्हणून ध्रुवताऱ्यासारखं आजही चमकत आहे. त्यांना जाऊन तीन तपांपेक्षा जास्त काळ लोटला तरी त्यांच्या पुस्तकांच्या आवृत्त्या त्यांचे सध्याचे प्रकाशक — मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे अजूनही काढतात. याचाच अर्थ असा की संदर्भ बदलले, काळानं नवीन वळणं घेतली आणि इतिहासाला वेगळ्या वाटा मिळाल्या तरी नवीन पिढ्यांना आजही त्यांचं साहित्य आस्वादक वाटतं ते स्थलकालनिरपेक्ष आहे म्हणूनच ना!

वि.स.खांडेकरांच्या साहित्यात जे वैविध्य, वैचित्र्य आणि वैपुल्य सापडतं ते इतर मराठी लेखकात तर सोडाच पण भारतीय किंवा जागतिक साहित्यिकातही आढळत नसेल. परंतु जग त्यांना एक भारतीय लेखक म्हणून मान देतं. असा बहुभाषिक अवतार धारण केलेले खांडेकर हे मराठीतले एकमेव लेखक आहेत कारण त्यांच्या कादंबऱ्या नियमितपणे गुजराथी, मल्याळम, तेलगू, हिंदी सारख्या अनेक भाषांत भाषांतरित होत असत. त्यामुळे प्रत्येक भाषेतले वाचक हा लेखक आपल्या भाषेतला आहे असं समजत. ना.सी.फडके, पु.ल.देशपांडे, गंगाधर गाडगीळ मराठी भाषेतले जणू दीपस्तंभ. पण त्यांच्या वाट्याला हे यश कधीच आलं नाही. खांडेकरांना लाभलेली ही सार्वत्रिकता त्यांचं वेगळेपण अधोरेखित करते.

या यशाचं कारण काय असेल? त्यांचं साहित्य जीवनवादी होतं. ते भारतीय माणसाच्या हृदयाला एकदम भिडतं. त्यांची आलंकारिक भाषा व

आदर्शवादी दृष्टिकोन ते अधिकच परिणामकारक करीत. कित्येक समीक्षकांनी खांडेकरांची सर्व पात्रं आलंकारिक भाषेत बोलतात अशी टीका केली आहे. कारण त्यांना त्यात वास्तववाद सापडत नाही. हे साहित्य मूल्यमापनाचे परदेशी निकष भारतीय साहित्याला कितपत लागू पडतात हा एक प्रश्न आहे कारण मराठी किंवा भारतीय साहित्याचं आणि विदेशी लिखाणाचं प्रयोजन निराळं आहे. आपला वाचकवर्ग साहित्य मुख्यत्वेकरून उद्बोधनासाठी तर परदेशी वाचक केवळ मनोरंजनासाठी वाचतो. या वस्तुस्थितीमुळे खांडेकरांची आलंकारिक शैली, आदर्शवादी बैठक व जीवनवादी दृष्टिकोन आपल्या वाचकांशी सुसंगत होता असंच म्हणावं लागेल. याशिवाय त्यांच्या साहित्याला असामान्य प्रतिभेची व सृजनशक्तीची जोड मिळाली होती.

खांडेकरांनी साहित्याच्या सर्व दालनात प्रवेश करून ती प्रकाशमान केली. याला एकच अपवाद होता. त्यांनी प्रवासवर्णनं लिहिली नाहीत. परंतु संधी मिळाली असती तर ते दालनही त्यांनी उजळलं असतं यात शंका नाही. त्यांनी अनेक साहित्यविद्या हाताळल्या असल्या तरी सर्वसामान्य वाचक त्यांना कादंबरीकार म्हणूनच ओळखतात. त्यांची पहिली कादंबरी 'हृदयाची हाक' प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर त्यांनी क्रमाक्रमानं कांचनमृग, उल्का, हिरवा चाफा, रिकामा देव्हारा, सुखाचा शोध, पांढरे ढग, क्राँचवध वगैरे एकूण १९ कादंबऱ्या लिहून वाचकांच्या मनावर मोहिनी घातली. विशेष म्हणजे त्या सर्वांचा अन्य भाषांत अनुवाद होऊन त्या त्या भाषात त्यांच्या मानसकन्या लोकप्रिय ठरल्या. त्यामुळे खांडेकरांचा वाचकवर्ग महाराष्ट्राएवढाच मर्यादित न राहता सर्व भारतभर पसरला होता. अनेक कादंबऱ्या स्वतंत्रपणे न लिहिता त्यांची कथानकं प्रथम प्रेक्षकांसमोर सिनेमाच्या रूपानं आलीत. त्या पटकथांचं खांडेकरांनी भिन्न नावानं कादंबरीत रूपांतर केलं. त्यांच्या काळात देश गुलामगिरीत खितपत असल्यामुळे वाचकांना त्यांचा आदर्शवाद महत्त्वाचा वाटला.

खांडेकरांच्या कादंबरी लेखनाचं शिखर म्हणजे 'ययाति'. ती १९५९मध्ये प्रकाशित झाली तरी पूर्ण करण्यास त्यांना अनेक वर्षे लागली. प्रकृतीच्या असहकार्यामुळे त्यांनी ती सलगपणे न लिहिता टप्प्याटप्प्यां लिहिली. तरीही कथानकाचं सातत्य बघून वाचक थक्क होतो. या कादंबरीची एक प्रत १९६०-१९६१च्या काळात कुणीतरी अमेरिकेत आणली. ती माझ्या हाती पडली. अभ्यास सोडून मी २४ तासात तिचा फडशा पाडला.

पुढे याच कादंबरीला १९७४ मध्ये ज्ञानपीठ पुरस्कार जाहीर झाला आणि खांडेकरांचं नाव मराठी साहित्यात अमर झालं.

‘ययाति’ मराठीतील सर्वोत्कृष्ट कादंबरी समजण्यात येते. तिच्या आजही आवृत्त्या निघत असून तिची वाचकांच्या मनावरची पकड कायम आहे. तिच्या स्पर्धेत भालचंद्र नेमाड्यांच्या ‘कोसला’चा उल्लेख केला जातो. अभिव्यक्तीच्या दृष्टीनं ही साहित्यकृती वेगळी असली तरी तिला ‘ययाति’ एवढी लोकप्रियता व राष्ट्रीय मान्यता कधीच मिळाली नाही. गुणात्मकदृष्ट्या खांडेकरांची साहित्यकृती कमालीची यशस्वी ठरली असंच म्हणावं लागेल.

खांडेकरांचा दुसरा महत्त्वाचा साहित्यिक पैलू म्हणजे कथालेखन. त्यांचे एकूण ३५ कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. परंतु खांडेकरांनी साहित्याच्या प्रांगणात प्रवेश केला तो कवी म्हणून. त्यांनी कुमार’ नावाच्या टोपण नावाखाली शेकडो कविता प्रसिद्ध केल्या असं लाभसेटवार प्रन्यास पुरस्कृत खांडेकर जयंती व्याख्यानमालेत फेब्रुवारी २०१२ मध्ये आवलगावकर म्हणाले. अखेरपर्यंत ते कविता लिहित होते. त्यामुळे त्यांचा मुळचा पिंड कवीचा होता असंच म्हणावं लागेल.

पटकथा लिहिण्यात त्यांचा हातखंडा होता. त्यांनी चित्रपटांसाठी पटकथा लिहिल्या. नवलाची गोष्ट म्हणजे त्यांना त्यासाठी हिंदी सिनेमा जगातून आमंत्रणं येत. तसंच त्यांनी १२० चित्रपट लिहून सिनेजगाला समृद्ध केलं.

प्रस्तावनाकार म्हणून मराठी भाषेत खांडेकरांचं विशेष स्थान आहे. अन्य कादंबऱ्यांना लाभलेल्या दीर्घ प्रस्तावना म्हणजे वाचकांना मिळालेला साहित्यिक मेवाच. सामाजिक न्यून ओळखून त्यांनी विदारक प्रकाश टाकून वाचकांना सुसंस्कृत करण्याचा प्रयत्न केला. काही टीकाकारांनी तर म्हटलं आहे की कादंबऱ्यांपेक्षा त्यांच्या प्रस्तावनेत जास्त साहित्यिक गुण सापडतात. पण ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाल्यानंतर त्यांचे म्हणणे निराधार ठरले.

एवढं दर्जेदार व विपुल साहित्य लिहूनही खांडेकरांची आर्थिक परिस्थिती आयुष्यभर नाजूकच होती. ते लेखन करून श्रीमंत झाले नाहीत. ते त्यांच्या आयुष्यातलं उद्दिष्टही नव्हतं. परंतु हे पाश्चात्य लेखकापेक्षा अगदी वेगळे आहे. त्यासाठी एकच उदाहरण पुरे होईल. डॅन ब्राऊन हा खांडेकरांप्रमाणे एक साधा शिक्षक. त्यानं फारशी साहित्यसेवा केली नव्हती. परंतु २००३ मध्ये त्याची ‘दा व्हिंसी कोड’ नावाची कादंबरी प्रसिद्ध झाली. ती एवढी

लोकप्रिय ठरली की तिचे ५२ भाषेत भाषांतर होऊन एकूण २० दशलक्ष प्रती खपल्या. पुढे तिचा सिनेमा झाला. या एका पुस्तकाच्या भांडवलावर हा गरीब शिक्षक एकदम अब्जाधीश झाला. कुठल्याच मराठी लेखकावर लक्ष्मी एवढी प्रसन्न झाली नाही. तुलनेनं खांडेकरांनी प्रदीर्घ साहित्यसेवा केली. आपली मुद्रा मराठी साहित्यावर उमटवली. पण गरीबीनं त्यांची साथ सोडली नाही. आपल्या भाषेत लेखक केवळ लेखनां अर्थनिर्भर होऊ शकत नाही. तो जोडधंडाच राहतो हे एक कटू सत्य आहे.

खांडेकरांकडे सर्व महत्वाचे पुरस्कार चालून आले. त्यांना १९६८ मध्ये पद्मभूषण देऊन सन्मानित केलं. १९४५ मध्ये त्यांनी मराठी साहित्य संमेलनाचं अध्यक्षपद भूषवलं. भारत सरकारनं १९९८ मध्ये त्यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ टपालाचं खास तिकीट काढून त्यांचा गौरव केला. मृत्युपूर्वी एक वर्ष अगोदर १९७५ मध्ये त्यांचा मराठीतच नव्हे तर भारतातले सर्वोत्कृष्ट लेखक म्हणून विश्वभारती साहित्य संमेलनात सत्कार करण्यात आला. त्यांचे चरित्रकार डॉ. सुशीलकुमार लवटे त्यांना साहित्य ऋषी म्हणून संबोधतात. याप्रमाणे कुठलंच मानाचं पद त्यांच्यापासून दूर राहिलं नाही. कोल्हापूरला शिवाजी विद्यापीठात त्यांच्या जीवनपटाचं व साहित्याचं एक वस्तुसंग्रहालय उघडण्यात आलं. इथे त्यांच्या नेमस्त जीवनाच्या वस्तूच नव्हे तर त्यांच्या भाषणांच्या चित्रफीती बघायला मिळतात. लेखकाएवढेच ते सिद्धहस्त भाष्यकार होते. त्यांचे विचार ऐकून घेण्यास श्रोतृवर्ग उत्सुक असे. तसंच त्या विद्यापीठात ६ वर्षापूर्वी मी लाभसेटवार व्याख्यानमाला सुरू केली. दरवर्षी खांडेकर यांच्या साहित्यावर भाषणं देण्यासाठी तज्ज्ञ बोलावून विद्यार्थ्यांचं उद्बोधन करण्यात येत.

खांडेकरांचा जन्म ११ जानेवारी १८९८ रोजी सांगली येथे झाला. त्यांचं जन्म नाव गणेश. ते गणपतीसारखेच हुशार. चौथीत असताना त्यांना तीन रुपये शिष्यवृत्ती मिळाली. मग महाराष्ट्रातील मुंबई इलाख्यातून ते आठवे आले. त्यांना क्रिकेटचं आणि वाचनाचं भारी वेड. देवलांच्या 'शारदा' व 'शापसंभ्रम' या नाटकांची सर्व पदे त्यांना तोंडपाठ होती. शिवाय त्याला हरीभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यात आणि केशवसुतांच्या काव्यात विशेष रस.

वडील मुन्सफ असल्यामुळे घरची परिस्थिती बरी होती. पण गणेश १२-१३ वर्षांचे असतानाच वडिलांचे छत्र गेले आणि गरीबीनं झडप घातली. म्हणून शालांत परीक्षा संपताच नोकरीचे विचार सुरू झाले. गणेश

गणित व संस्कृतच्या शिकवण्या करून थोडी मिळकत करू लागले. त्यामुळे दारिद्र्याचं सावट दूर झालं नाही. विद्यापीठीय शिक्षण घ्यायचं होतं. नातेवाईकांच्या मदतीमुळे ते पुण्याला गेले. तिथे त्यांना फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये १९१४ साली प्रवेश मिळाला. तिथल्या शैक्षणिक वातावरणात चांगली वाढझाली.

तिथे त्यांचा नाटककार गडकऱ्यांशी परिचय झाला. त्यांचं मग स्नेहात रूपांतर झालं. त्या नाटककरांनी नवीन शिष्याला आपल्या पंखाखाली घेतलं. एका साहित्यिकानं हा मुलगा कोण म्हणून पृच्छा केली. गडकऱ्यांनी तुमच्या गादीचा वारसा' असा निःसंदिग्धपणे निर्वाळा दिला. ती युगवाणी ठरली. गडकरी यांना गणेशचे पाय पाळण्यातच दिसले असावेत. खांडेकर कोल्हटकरांना गुरू मानीत. १९३२ मध्ये खांडेकरांनी 'गडकरी-व्यक्ती आणि वाङ्मय' नावाचा ग्रंथ प्रकाशित करून साहित्यिक जगात खळबळ उडवली. प्र.के.अत्र्यांना या उदयोन्मुख लेखकाला भविष्य आहे असं वाटलं.

गडकरी यांच्या प्रभावामुळेच की काय त्यांनी अल्पवयातच पहिले नाटक लिहिले. ते विकून शिक्षणासाठी पैसे उभे करणे हा त्या मागचा हेतू. पण त्यांना यश आले नाही.

दुसऱ्या वर्षाला असताना विद्यापीठातल्या गुलाबी जीवनाला तडा गेला. किंबहुना ते भंग पावलं. काकांनी त्यांना दत्तक घेण्यासाठी घरी बोलावून घेतलं.. त्यांची सर्व संतती निवर्तल्यामुळे काकांना घरची जायजाद सांभाळण्यासाठी रक्ताचा वारसदार हवा होता. दत्तक गेल्यानंतर गणेशचं नाव विष्णू सखाराम झालं. त्यांना सर्व जग वि.स.खांडेकर म्हणून ओळखतं.

दत्तक गेल्यामुळे विष्णूची आर्थिक परिस्थिती मुळीच सुधारली नाही. उलट ती बिघडली. काका निष्ठुर व निर्दयी. त्यांनी शिक्षणासाठी तर सोडाच पण पुण्यावरून येण्याजाण्याचा खर्चही आपल्या दत्तक घेतलेल्या पुत्राला दिला नाही. शिवाय नवीन वडील मिळाल्यामुळे आजोळची मदत बंद झाली. त्यामुळे विष्णू आर्थिक कोंडीत सापडले. त्यांनी घरी परतून शेती बघावी अशी काकांची इच्छा. पण विष्णू यांचा पिंड अगदी वेगळा. त्याच्या ज्ञानलालसेचा काकांनी आदर केला नाही. या क्लेशामुळे विष्णू यांचं मन कमालीचं अस्वस्थ झालं. त्यांचं अभ्यासातलं लक्ष उडालं आणि ते परीक्षेसाठीसुद्धा बसले नाहीत. शेवटी ते मतिमांद्यस्थितीत घरी सावंतवाडीला परतले. आयुष्याला मिळालेल्या अनपेक्षित व विलक्षण वळणामुळे ते

आजारी पडले. आयुष्यभर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यानं त्यांना अविचलित साथ दिली. सुरुवातीपासूनच अतिवाचनामुळे त्याची दृष्टी अधू.

या आजारातून बाहेर पडण्यास त्यांना २ वर्षे लागली. पोटापाण्याचा प्रश्न मिटविण्यासाठी त्यांनी शिक्षकाचा पेशा पत्करला. तो आर्थिक समृद्धी देणारा नसला तरी त्याच्या पिंडाला पूरक होता. या नवीन अवतारात विष्णूची प्रतिभा फुलली. त्यांच स्फुट लेखन करण्यास सुरुवात केली. कविता व साहित्य प्रसिद्ध झाल्यामुळे खांडेकरांचं नाव अल्पावकाशातच सर्वतोमुखी झालं. शिरोड्याच्या निसर्गरम्य परिसरात त्यांना प्रेरणा मिळून १९२९ मध्ये त्यांचं पहिलं नाटक संगीत रंकाचे राज्य प्रसिद्ध झालं.

वयाच्या ३१व्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला आणि त्यांनी गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला. संसारवेलीला अपत्यांची फुलं लागली.

खांडेकरांनी आपला साहित्यिक संसारही खऱ्या अर्थानं त्याच वर्षी थाटला. त्यांचा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर त्यांनी पुढील ५ तपात साहित्याच्या प्रांगणात अनिरुद्धपणे विहार करून विविध प्रकारच्या साहित्यकृती हाताळल्या व मराठी साहित्य समृद्ध केलं.

त्यांना रोज सायंकाळी समुद्रावर फिरायला जाण्याची सवय. त्यावेळी त्यांचे अनेक चाहते वरात काढून त्यांच्या मागे जात. समुद्रावर बसून ते एकाग्र चिंतनं तासन् तास अनंतात बघत. हेच त्यांचं चिंतन व मनन असावं. अशाच एका भ्रमंतीत त्यांना जीवाणुदंश झाला. त्यामुळे आपल्या त्वचेचा रंग बदलला असं ते म्हणत.

ते नास्तिक होते. देवावर विश्वास नसला तरी माणसावर श्रद्धा होती. म्हणूनच त्यांचं साहित्य जीवनवादी झालं असावं. जातपात त्यांना मान्य नसे. आपल्या लग्नात त्यांनी सर्व जातीच्या लोकांना एका पंगतीत बसवून आपली जातनिरपेक्षता सिद्ध केली. याप्रमाणे त्यांच्या आचरणात आणि विचारात द्वैत नव्हतं. तसंच त्यांना कुठल्याही यंत्राच्या स्वाधीन होऊन परावलंबित्व स्वीकारणं आवडत नसे. एकदा बसमधून प्रवास करताना त्यांना कुणी तरी वेळ विचारली असता 'माझे जवळ घड्याळ नाही' असं म्हटल्याचं मी त्यांच्या एका लेखात वाचलं. वेळ निदर्शकावर अवलंबून राहणं त्यांना मान्य नसावं. पण चहाच्या बाबतीत असं म्हणता येणार नाही. लेखणी उचलण्यास त्यांना ते पेय नेहमी लागे. नवोदित लेखक असताना त्यांनी विनोदानं म्हटलं होतं की माझं साहित्य लोकप्रिय झालं तर मी एखादं पुस्तकं मिस्टर लिप्टनला अर्पण

करीन.

बालपणापासूनच ते कृश अंगकाठीचे होते. त्यांना सतत ताप येत असे. मुळातच त्यांची दृष्टी अधू. १९७२ मध्ये त्यांच्या डोळ्यावर शस्त्रक्रिया करावी लागली. त्याचा अपायकारक परिणाम झाला आणि सगळाच डोळा काढावा लागला. तेव्हा ते कायमचे अंधारात बुडाले. त्यामुळे आपल्याला नवीन दृष्टी लागली असं ते म्हणत.

दृष्टी अधू असली तरी त्यांच्या लिखाणात व्यत्यय आला नाही. ते बेव्हेरियन नावाच्या जर्मन छापाची पेन्सिल वापरून टिपणं लिहित. कादंबरीचे आराखडे तयार करीत. मग लेखनिक वापरून ते साहित्य मुखवदन (डिक्टेट) करीत. त्यांचं अक्षर वाचनसुलभ नसल्यामुळे ते दुसऱ्यांना वाचण्यात अडचण येई. त्यांनी सिनेमासाठी पटकथा लिहिल्यावर चित्रीकरणाचे वेळी इतरांना तिचा बोध होत नसे. म्हणून ही अडचण दूर करण्यासाठी बाबूराव पेंढारकर व मा. विनायक यांनी एका लेखनिकासाठी वर्तमानपत्रात जाहिरात दिली. तिला एकाच व्यक्तीने प्रतिसाद दिला. खांडेकरांनी त्याची मुलाखत घेऊन त्यांचं हस्ताक्षर तपासलं. ते उत्तम होतं. पण व्याकरण मात्र कच्चं. सरावामुळे त्यात सुधारणा करता येईल म्हणून त्यांनी त्या माणसाला कामावर ठेवले. हा त्यांचा पहिला लेखनिक. त्यांचं नाव होतं ग.दि.माडगूळकर.

त्यानंतर त्यांना रा.अ.कुंभोजकर, राम देशपांडे, व भोसले असे अनेक लेखनिक लाभले.

जीवनाच्या अखेरच्या वर्षात त्यांच्या प्रतिष्ठेची ज्योत अधिकच प्रज्वलित झाली. १९७६ मध्ये ज्ञानपीठ पुरस्काराशिवाय कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापीठानं त्यांचा मानद डि. लिट पदवी बहाल करून विद्यापीठीय शिक्षण अपूर्ण राहिलेल्या या लेखकाला शेवटी अत्युच्च पदवी मिळावी यातच त्यांच्या कष्टांचं, प्रभावशाली प्रतिभेचं व समर्पित जीवनाचं सार आहे.

त्यांना जाऊन आता ३५ वर्षे झाली. तरीही ते वाचकांच्या स्मरणात आहेत. त्यांच्याच शब्दात सांगायचं म्हणजे फूल गेलं पण सुगंध मागे रेंगाळत आहे.

(संदर्भ : खांडेकरांचे शिष्य व चरित्रकार डॉ. सुनीलकुमार लवटे, वि.स.खांडेकर चरित्र, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, २०१२)

– डॉ. अनंत लाभसेटवार

बेस्ट सेलर्स; खपाऊ की वाचनीय?

‘बेस्ट सेलर’ म्हटलं की हा बाजारातला शब्द आहे, हे लगेच लक्षात येतं. विकणारा बेरकी असला की बाजारात काहीही खूप शकतं हे आपल्याला चांगलंच माहित झालेलं आहे. अनुभवच आहे ना तसा! पण मी इथे विचार करतेय तो पुस्तकांचा. कोणतं पुस्तक किती खपलं याचा हिशेब ठेवणारा हा शब्द असला तरी जे खूप खपतं आहे ते उत्तम पुस्तक आहे, असं मात्र आपण म्हणू शकत नाही, हेही तेवढंच खरं. म्हणजे मग हा शब्द चुकीच्या रीतीने वापरला जातोय असं म्हणायचं, की आपण पुस्तकांची परीक्षा बाजारभावावर अवलंबून ठेवायला लागलो आहेत, असं कबूल करायचं? की बेस्ट सेलर्स या शब्दाचा वापर करण्याआधी काही आडाखे निश्चित करून घ्यायचे?

वाचनसंस्कृती कमी कमी होत चालली आहे, असे म्हणता म्हणता पुस्तकांचा खप मात्र वाढतो आहे असं दिसतंय. ही खपणारी पुस्तके आहेत तरी कोणती याचा थोडा शोध घ्यावा, असं वाटलं म्हणून माहिती मिळवली आणि त्याचे सापडलेले काही निष्कर्ष वाचकांसमोर ठेवावेसे वाटतात.

पहिली गोष्ट म्हणजे माझा हा शोध अतिशय शास्त्रीय, समाजाच्या सर्व थरांमधून घेतलेला वगैरे नाही. हा प्रश्न मला सतावायला लागल्यावर मी काही वाचकांना, काही लेखकांना, काही संपादकांना आणि काही प्रकाशकांनाही हा प्रश्न विचारला.

सर्वांची उत्तरे अर्थात वेगवेगळी होती हे वेगळं सांगायला नकोच.

बेस्ट सेलर पुस्तक कोणत्या पुस्तकाला म्हणावं, याचं पहिलं पटकन येणारं उत्तर म्हणजे’ हा काय प्रश्न झाला? अर्थात जे पुस्तक सर्वात जास्त खपते ते!’ हेच असणार होतं आणि मला ते माहीतही होतं. म्हणून तर मी या

एवढ्या सगळ्यांना कामाला लावलं होतं. माझा पुढचा प्रश्न असा होता, आजवर जगात सर्वाधिक खपाचं एकच पुस्तक आहे आणि ते म्हणजे बायबल. हा धार्मिक ग्रंथ असला तरी त्यामध्येही काही साहित्यिक मूल्यं आहेत असं वादासाठी मान्य केलं, तर मग पुढचा प्रश्न हाच, की मग बायबलच्या खालोखाल खपाचे (एक काळी) असलेले 'हाऊ टू विन फ्रेंड्स अॅण्ड इन्फ्लुअन्स पीपल' या डेल कार्नेजीच्या पुस्तकाचं काय? पाकशास्त्रावरच्या पुस्तकांचं काय? सेल्फ हेल्पसंबंधीच्या पुस्तकांचं काय? आणि शाळा कॉलेजमध्ये जाणाऱ्या तरुणांची अत्यंत आवडती अशी जी गाइड्स त्यांचा खप किती असतो हे आपल्याला माहीतच आहे, त्यांचं काय?

हे सारे प्रकार खपाऊ असले, बेस्ट सेलर्स असले तरी ती पुस्तके सर्वांनाच हवीशी असतात असे नक्कीच नाही. बरोबर? किती दिवसांत किती प्रती खपल्या हे बघायचे की एखाद्या उत्तम पुस्तकाच्या पंचवीसच प्रती खपल्या आणि त्यातही दहा वर्षांत तरी ते पुस्तक उत्तमच राहिल हे मान्य करायचं? 'रुचिरा' या पाकशास्त्रावरच्या अप्रतिम पुस्तकाला आता पन्नास वर्षे झाली. त्या पुस्तकावर कोणतीही सूट दिली जात नाही, तरीही 'रुचिरा'च्या आवृत्त्यांमागून आवृत्त्या निघातातच. एखाद्या पुस्तकाच्या किती आवृत्त्या निघाल्या, किती वर्षांत निघाल्या म्हणजेच किती वर्षांत ते किती खपले यावर त्याचं खपारूपण आधारित ठेवायचं तर काय होईल? हे मान्य केलं तर मग वर उल्लेख केलेल्या सर्वच पुस्तकांचा गंभीरपणे विचार करावा लागेल.

जर वाचन संस्कृतीला उजाळा देणारी, वाचकाला काहीतरी, (मग ते काहीही असू शकेल; तात्पुरता आनंद असेल, सखोल संवेदनांची जाणीव असेल, मानवी भावभावनांविषयीचे ज्ञान असेल किंवा सरळ साधा काहीतरी चांगले वाचल्याचा अनुभव मिळाल्याने वाटणारे समाधान असेल,) मिळत असेल आणि मग त्याच्या शंभरच प्रती खपल्या असतील, तरी त्याला एक बेस्ट सेलर म्हणायला काय हरकत नाही?

'सहा महिन्यांत चौथी आवृत्ती' अशी जाहिरात असलेलं एखादं पुस्तक मोठ्या उत्साहाने विकत घेऊन हाती घ्यायचे आणि अर्थातच आणि स्पष्ट बोलायचं तर पश्चात्ताप व्हावा असा अनुभव आपल्यापैकी कितीतरी जणांना आलेला असेल याची मला खात्री आहे. शिवाय बेस्टसेलर्स यादीमध्ये अनुवादित पुस्तकं आहेत. तत्त्वज्ञानावरची आहेत. बालसाहित्य आहे, कवितासंग्रहही आहेतच की; पण ती पुस्तके का आणि कशामुळे खपताहेत

याचाही विचार करायला नको का? अनुवादाचे मी एक समजू शकते. अनुवादित पुस्तके वाचणारे म्हणतात- १) आम्हाला ती विशिष्ट भाषा येत नाही म्हणून आम्ही अनुवादित पुस्तके वाचतो. २) आम्हाला इंग्रजी नीट येत नाही. इंग्रजी वाचायची भीती वाटते. कळणार नाही, असे वाटते म्हणून आम्ही अनुवादित पुस्तके वाचतो. ही तर अगदी खरीच गोष्ट आहे. मग त्या पुस्तकांचा लेखक डॅन ब्राऊन असे, जॉन ग्रिशॅम असो, जे. के. रोलिंग असो की चेतन भगत असो.

या लेखकांची इंग्रजीमधील पुस्तके जशी लाखांनी खपताहेत तसेच त्यांचे अनुवादित अवतारही खपताहेत असे दिसते. पण मग अरुण शौरीचे 'गव्हर्नन्स' हे राज्यकारभारावरचे कठीण पुस्तक जर पाच वर्षात नव्या आवृत्तीला पोचत असेल तर त्याला बेस्ट सेलर म्हणायचे की नाही? म्हणजे बेस्ट सेलर हे खपाऊ पुस्तकाला म्हणायचे की वाचनीयतेवर त्याचा दर्जा ठरवायचा?

शेक्सपीअर, कालिदास, पी. जी. वुडहाऊस, अँगाथा ख्रिस्ती, पु. ल. देशपांडे - किती तरी नावे अशी सांगता येतील की किती वर्षात किती प्रती खपल्या, यापेक्षा किती वर्षे ती पुस्तके तशीच खपत आली आहेत हे महत्वाचे ठरते आहे. मला तरी असे वाटते पुस्तक ही बाजारातच विकली जाणारी गोष्ट असली, कन्झुमेबल असली तरी बाजारात मिळणाऱ्या किराणा, भाजीपाला, कपडालत्ता, दागदागिने, मोटारी, फ्रिज, एसी वर्गैरेपेक्षा पुस्तक ही एक वेगळी गोष्ट आहे. बाजारात मिळते म्हणून बाजाराचे नियम पुस्तकाला लावून चालणार नाहीत. बेस्ट सेलर हा शब्द निदान पुस्तकांसाठी तरी वापरूच नये, असे मला वाटायला लागले आहे. शेवटी एकच, मला या सगळ्या प्रपंचामधून काहीच सांगायचे, सुचवायचे नाहीय. आपही सोचिये!

— भारती पांडे

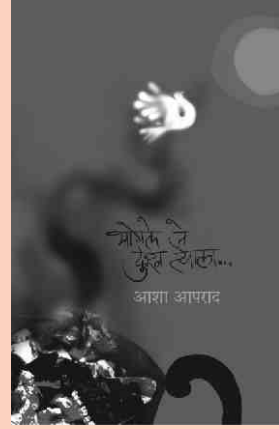
वाचनामुळे तुमचा स्वतःचा शब्दसंग्रह वाढतो.

भोगले जे दुःख त्याला...

लेखिका
आशा आपराद

किंमत : २५०/-रु.

पोस्टेज : ३०/-रु.

माझ्या जन्मापासून नाही तर माझ्या जन्माअगोदरही माझ्या अस्तित्वावर नकारात्मक शब्दांचे आसूड ओढले गेले. पांढऱ्या पायाची, अपशकुनी, काळी, कुरूप, काळ्या जिभेची अशी कितीतरी अभद्र लेबलं मला लावली गेली. अनेक घटनांना, परिस्थितीला मलाच जबाबदार धरून माझा छळ केला.

जन्मदात्री आई असूनही माझ्या आसवांनी तिचं हृदय कधीही हेलावलं नाही. माझी प्रत्येक आशा, आकांक्षा, भावना, हक्क, अधिकार आपल्या टाचेखाली ती तुडवत आली. माझं अख्खं आयुष्य जणू तिनं आपल्यासाठी एक वस्तू मानली.

केवळ एक वस्तू, जी गहाण ठेवून त्यावर कर्ज काढता येतं. स्वतःसाठी, स्वतःच्या गरजपूर्तीसाठी. मा नं माझं आयुष्य आपल्याकडं गहाण ठेवलं. मला माझ्या गुलामीची प्रखरतेनं जाणीव झाली. यातून आपण सुटायला हवं, नव्हे सुटका करून घ्यायला हवी. 'घाबरू नकोस. कितीही वादळ होऊ दे, विझू देऊ नकोस त्या आशेच्या पणतीला. आत्ता हरलीस तर मग पुढं कधीच नाही. कधीही नाही.' मी स्वतःला पुनःपुन्हा बजावत होते. स्वतःच स्वतःला धीर देत होते.

अमेरिकेतील रेवा प्रभुणेची कादंबरी अॅमेझॉनवर उपलब्ध

अमेरिकेतील सॅन होजेमध्ये राहणाऱ्या रेवा प्रभुणे या बारा वर्षीय मुलीने 'मिथिक्रम मिथिक्रोल्स द मर्निंग फॅमिली' ही कादंबरी लिहिली आहे. 'मोअर टेल्स फ्रॉम द हारुस ऑफ ऑसम' या संग्रहात समाविष्ट असून 'अॅमेझॉन डॉट कॉम' वर उपलब्ध आहे.

अखिल भारतीय साहित्य महामंडळाचे माजी कोषाध्यक्ष डॉ. अरुण प्रभुणे यांची रेवा ही नात. गेल्या काही वर्षांपासून प्रभुणे सॅन होजेला वास्तव्याला आहेत. आठवीत शिकणाऱ्या रेवाला वाचनाची प्रचंड आवड आहे. नुकत्याच झालेल्या सायन्स ऑलिंग्पियाडमध्ये क्राइम बस्टर्स या विषयात तिने द्वितीय क्रमांकही पटकावला होता. तिला न्युरोसर्जन व्हायचे आहे. 'मिथिक्रम मिथिक्रोल्स द मर्निंग फॅमिली' ही कादंबरी फॅटसीवजा आहे. एका राज्यातील राजाने लग्न करण्यास बंदी केलेली असते. मात्र त्याचाच पुत्र एका स्त्रीसोबत लग्न करतो, त्याला मुले होतात. ही गोष्ट कळल्यावर अत्यंत कठोर स्वभावाचा हा राजा राजपुत्राला शिक्षा करण्याचे ठरवतो. त्यानंतर काय होते, हा या कादंबरीचा विषय आहे.

स्वतःच्या लेखनाविषयी रेवा म्हणाली, 'गेम्स खेळण्यात किंवा टीव्ही पाहण्यात काही अर्थ नाही. पुस्तकांतून कल्पनाशक्तीला वाव मिळत असल्याने वाचनावरच भर असतो. त्यातूनच लेखन करण्याची प्रेरणा मिळाली. माझ्या मनात नात्यांविषयी, व्यवस्थेविषयी असलेले प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न लेखनातून करते.' तिला जे. के. रोलिंग, हॉली गोल्डबर्ग, जॉन ग्रीन हे लेखक तिला आवडतात. आपल्या कादंबरीचा मराठीत अनुवाद व्हावा अशी तिची इच्छा आहे.

रेवा शिकत असलेल्या शाळेतील 'नॅशनल नॉव्हेल रायटिंग मंथ' या उपक्रमांतर्गत 'मोअर टेल्स फ्रॉम द हाऊस ऑफ ऑसम' हे पुस्तक तयार झाले. या पुस्तकात रेवाच्या वर्गातील तेवीस विद्यार्थ्यांच्या लेखनाचा समावेश आहे. या तेवीस जणांमध्ये आठ भारतीय वंशाचे आहेत. मेलडी सटन या रेवाच्या शिक्षिकेनेच हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे.

'संत कबीरांची' मानवतावादी शिकवण

'सध्याच्या जातीय ताणतणावाच्या पार्श्वभूमीवर संत कबीरांची मानवतावादी शिकवण फार महत्त्वाची आहे. त्यांनी प्राण्यांतच परमेश्वर शोधला', असे मत ज्येष्ठ साहित्यिक प्रा. रतनलाल सोनग्रा यांनी मांडले. प्रार्थना समाजातर्फे कबीरांची जयंती नुकतीच साजरी करण्यात आली. समाजाचे अध्यक्ष डॉ. दिलीप जोग, सुषमा जोग, अनघा ठाणगे, भालचंद्र गव्हाणे आदी या वेळी उपस्थित होते. 'संत कबीर हिंदू-मुस्लिम, शीख ऐक्याचे खरेखुरे प्रतीक आहेत. त्यांनी सोप्या भाषेत जगाला मानवी ऐक्याचा संदेश दिला आहे,' असेही सोनग्रा म्हणाले.

संस्कृत ग्रंथांचा ठेवा

'संस्कृत भाषेतील पुरातन हस्तलिखिते आणि ग्रंथ हा आपल्या संस्कृती-परंपरेचा अमूल्य ठेवा असून, हा ठेवा जपला पाहिजे,' असे मत उद्योजक मिलिंद मराठे यांनी मांडले. आनंदाश्रम संस्थेच्या १२७व्या वर्धापनदिनानिमित्त रुद्राध्याय या वेदांवरील पुस्तकाच्या सहाव्या आवृत्तीचे पुनर्प्रकाशन त्यांच्या हस्ते झाले. डॉ. विजय गोखले, संस्थेचे विश्वस्त वसंत आपटे, दिलीप आपटे, अपर्णा आपटे या वेळी उपस्थित होते. अक्षता जेस्ते यांनी शंकर वंदना आणि कौस्तुभ अवचट यांनी बासरीवादन सादर केले. 'आपल्या संस्कृतीचा आणि परंपरांचा अभ्यास, अष्टपैलू होण्याची इच्छा, उच्चशिक्षणाची जिद्द, झोकून देऊन काम करण्याची वृत्ती असणाऱ्या व्यक्तीच जीवनात यशस्वी होतात,' असे गोखले म्हणाले.

ज्येष्ठ कन्नड अभिनेत्री बी. जयश्री

कन्नड लोकसंगीतातून दिलेला अलौकिक स्वरप्रत्यय... वयाची साठी उलटल्यानंतरही तरुणार्थ्यांचा उत्साहात रंगमंचावर वावरत साकारलेली

रंगभाषा... ज्येष्ठ अभिनेते नसिरुद्दीन शहा आणि अभिनेत्री ज्योती सुभाष यांच्यासह साधलेला दिलखुलास संवाद... कन्नड रंगभूमीवरील ज्येष्ठ रंगकर्मी आणि गायिका बी. जयश्री यांच्या अद्भूत प्रतिभेचा प्रत्यय पुणेकरांना आला.

अरंभात निर्मिती, चैतन्यवेध आणि नाटक कंपनी यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'दर्शन' हा कार्यक्रम टिळक स्मारक मंदिरात झाला. दिग्दर्शक उमेश कुलकर्णी, अभिनेत्री अमृता सुभाष, निपुण धर्माधिकारी, पर्ण पेठे आदी या वेळी उपस्थित होते. कार्यक्रमाच्या पूर्वार्धात कन्नड नाट्यपदे, लोकगीते आणि आपल्या रंगभूमीच्या वाटचालीतील आठवणी सूत्रबद्ध पद्धतीने सादर केल्या.

नसिरुद्दीन, ज्योती सुभाष आणि जयश्री हे १९७० मध्ये राष्ट्रीय नाट्य विद्यालयात एकत्र होते. या कार्यक्रमाच्या निमित्ताने दीर्घकाळानंतर जयश्री, नसिरुद्दीन शहा आणि ज्योती सुभाष यांनी संवाद साधला.

'आजोबा गुब्बी वीरण्या यांच्या समवेत मी बालपणापासूनच कार्यरत होते. त्यानंतर बी. व्ही कारंथांच्या सांगण्यावरून मी एनएसडीला गेले. त्यामुळे माझ्याबाबतीत आधी प्रॅक्टिकल आणि नंतर थिअरी असे घडले. अल्काझीच्या मार्गदर्शनाखाली नाट्यकलेचे परिपूर्ण ज्ञान मिळाले. अभ्यासक्रम पूर्ण करून परतल्यावर आजोबांच्या नावाचा वापर न करता स्वतःच्या पद्धतीनेच नाटक करण्याचा निर्णय घेतला. नाटक करताना मला आधी त्याच्या 'प्लॉट'मधील दृश्य आकर्षित करते. संगीताचा विचार आवश्यकतेनुसार होतो,' अशा पद्धतीने त्यांनी आजवरची वाटचाल उलगडली.

कन्नड नाटक मंडळी कोणत्याही परिस्थितीत नाटक पूर्ण करत असे त्याची आठवण जयश्री यांनी सांगितली तेव्हा प्रेक्षागृह सुन्न झाले. एका नाट्यप्रयोगात सीतेची भूमिका करणाऱ्या जयश्री यांच्या आई एक्झिट घेऊन विंगेत जाताना इलेक्ट्रिकच्या वायरमध्ये अडकल्या. त्यातच त्यांचे निधन झाले. मात्र, वीरण्या यांनी ही गोष्ट लपवून ठेवत जयश्री यांच्या काकूला त्या भूमिकेत उभे केले आणि प्रयोग पूर्ण केला. वीरण्या यांच्या या कृतीने 'शो मस्ट गो ऑन' ही शिकवण जयश्री यांना मिळाली.

पंढरीमाहात्म्य कथन करणारी दुर्मिळ हस्तलिखिते

विठुरायाच्या दर्शनाची आस घेऊन आळंदी देहू येथून पंढरपूरला जाणाऱ्या वारीच्या परंपरेची आणि पंढरीचे माहात्म्य कथन करणारी पंधरा

दुर्मिळ हस्तलिखिते अभ्यासकांच्या प्रतीक्षेत आहेत.

मराठी हस्तलिखित सूची केंद्रामध्ये संस्कृत, मराठी, कन्नड, तमीळ, तेलगू भाषांमध्ये असलेली ही हस्तलिखिते जतन करण्यात आली आहेत. मात्र, त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी कोणी अभ्यासक पुढे येत नसल्याची खंत व्यक्त केली जात आहे. संस्कृतमध्ये तीन, तमीळ, कन्नड आणि तेलगू भाषेत प्रत्येकी एक, तर उर्वरित मराठीमध्ये आहेत. संस्कृतमधील हस्तलिखितांना स्कंदपुराण, पद्मपुराण आणि विष्णूपुराणाचा आधार आहे. 'बाळकव्यास'कृत 'पंढरीमाहात्म्य' हे आकाराने सर्वात मोठे हस्तलिखित आहे. या हस्तलिखितामध्ये १२ अध्यायांसह ३,९६० ओव्या आहेत. तर, हरी दीक्षितकृत आणि गिरिधरकवीकृत पंढरीमाहात्म्याची केवळ सात-आठ पानेच उपलब्ध झाली आहेत, अशी माहिती भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेचे माजी ग्रंथपाल वा. ल. मंजूळ यांनी दिली.

कालिदास दिन

प्रेम आणि विरहाची कहाणी सांगणारे, निसर्गाच्या समृद्धतेचे वर्णन करणारे आणि महाकवी कालिदास यांच्या प्रतिभेचे दर्शन घडवणारे मेघदूत हे काव्य बॅलेतून उलगडले.

आषाढमहिण्याचा पहिला दिवस महाकवी कालिदास दिन म्हणून साजरा केला जातो. त्यानिमित्त कालिदास दिन संयोजन समितीतर्फे या बॅलेचे बालगंधर्व रंगमंदिर येथे आयोजन करण्यात आले होते. मेघदूत या काव्यातील उज्जयनी नगरीचे वर्णन, यक्ष-यक्षिणीचे प्रेम आणि विरह, मेघाचे आगमन, त्याच्याकरवी पोहोवलेला प्रेमाचा संदेश, फुललेली सृष्टी, अलकानगरीचे वर्णन, मेघ आणि दामिनीचे प्रेम आदी विविध गोष्टी या बॅलेत सादर झाल्या. 'प्रतिपाल महाकाल श्रीशंकरा', 'ते काय होते हृदयी कळेंना', 'हृदयीच्या कमलपत्री चित्र', 'सख्या मेघा', 'थुई थुई शुक नाचती', 'गंगा आली स्वर्गातून', कैलासाच्या दुर्गम वाटा', 'जलद जलद जलधारा' या रचनांनी हा बॅले उत्तरोत्तर रंगत गेला. मराठी रूपांतर, अनुवाद आणि गीतरचना हे सर्व गणेश दिघे यांचे होते. राहुल घोरपडे यांच्या संगीताने सजलेल्या या बॅलेतील गाणी प्रसिद्ध गायक शौनक अभिषेकी, रवींद्र साठे, सुवर्णा माटेगावकर, धनश्री गणात्रा आणि सौरभ दफ्तरदार यांनी गायली आहेत. सतीश सांडभोर दिग्दर्शित नृत्ये संग्रामसिंह चंदेले आणि तेजश्री

गुगळे यांची होती. शोभा काटे यांनी निवेदन केले.

पंचम मॅजिक

ज्येष्ठ संगीतकार आर. डी. बर्मन, पंचमदांच्या ७५ व्या जयंतीनिमित्त पंचम मॅजिकतर्फे खास कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते.

गीतकार गुलजार, दिग्दर्शक राज सिप्पी, गायक भूपेंद्रसिंह, गायिका मिताली सिंह उपस्थित होते.

देर तक पटरियोंपे बैठे हुए
ट्रेन का इंतजार करते रहे
ट्रेन आयी, न उसका वक्त हुआ
और तुम यूही दो कदम चलकर
धुंद पर पांव रखके चल भी दिए
मैं अकेला हूँ धुंद में पंचम

पंचमदांच्या अजरामर संगीतातील काँबेल, रॅसो रॅसो यासारख्या वैशिष्ट्यपूर्ण वाद्यांसह गाजलेली गीते त्यांच्या मूळ वादकांकडूनच ऐकण्याची संधीही प्रेक्षकांना मिळाली.

मिताली सिंह यांनी गायक भूपेंद्रसिंह आणि गुलजार यांच्याशी संवाद साधला. त्यांनी पंचमदांसह केलेल्या काही लोकप्रिय आणि वैशिष्ट्यपूर्ण गाण्यांचे रंजक किस्सेही सांगितले. एरवी धीरगंभीर शब्दांतून व्यक्त होणाऱ्या गुलजारजींच्या नर्मविनोदी व्यक्तिमत्त्वाची प्रचीती या कार्यक्रमातून आली. दिग्दर्शक राज सिप्पी यांनी पंचमदांचा शब्दसंग्रह अफाट होता, असे सांगून त्यांच्या आठवणी जागवल्या.

यावेळी गुलजारजींच्या हस्ते 'छोटीसी कहानीसे' हे पुस्तक प्रकाशित करण्यात आले. 'पंचम मॅजिक' तर्फे चालविण्यात येणाऱ्या वेबसाइटवर रसिकांनी लिहिलेल्या निवडक लेखांचे संकलन या पुस्तकात करण्यात आले आहे.

'पंचमदांना संगीतासोबतच सिनेमा या माध्यमाचीही विलक्षण जाण होती. त्यामुळेच त्यांचं गाणं, त्यांची धुन, संगीत, त्यातील उत्स्फूर्तपणा आणि त्यातील बारकाव्यांचा खुबीनं वापर करून केलेलं चित्रीकरण याचा सुरेख मेळ त्यांच्या कलाकृतीत दिसतो. एका 'जिनिअस'सोबत काम केल्याचा मला आनंद आहे.' असे गीतकार गुलजार म्हणाले.

‘साहित्यदर्शन’चे द्विशतकी ग्रंथप्रदर्शन

आचार्य अत्रे सभागृहात भरविण्यात आलेल्या ‘साहित्यदर्शन’च्या २००व्या ग्रंथप्रदर्शनात कथा, कादंबऱ्या, चरित्र, कोश, बालसाहित्य, ललित साहित्य आणि धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, पाककृती पुस्तकांचा समावेश होता. मराठीतील सर्वाधिक खपाच्या २०० लोकप्रिय पुस्तकांवर २५ टक्के सवलत देण्यात आली होती. संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. सदानंद मोरे यांच्या हस्ते प्रदर्शनाचे उद्घाटन करण्यात आले. ग्रंथ प्रदर्शनातून पुस्तकांची माहिती मिळत असल्यामुळे, वाचकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ते प्रभावी माध्यम असल्याचे मत डॉ. मोरे यांनी व्यक्त केले. हे प्रदर्शन ३१ जुलैपर्यंत चालू होते.

श्रीकांत चौधुले यांनी सूत्रसंचालन, संयोजक गणेश लोंढे यांनी स्वागत आणि रवींद्र कासार यांनी आभार प्रदर्शन केले. ज्येष्ठ पत्रकार नंदकुमार सुतार, शिक्षण मंडळाचे अध्यक्ष प्रदीप धुमाळ, सरपंच आप्पा राणे उपस्थित होते.

भारतीय भाषांमधील साहित्याचे आदानप्रदान होणे आवश्यक

“आपल्याला शेक्सपिअर ठाऊक असतो. पण आपल्याच भारतीय भाषांमधील साहित्यात काय चालले याचा मात्र आपल्याला गंध नसतो. साहित्याची महान परंपरा कर्नाटक आणि महाराष्ट्रात एकवटली आहे. भारतीय भाषांमधील साहित्याचे आदानप्रदान होणे फार आवश्यक आहे,” असे मत प्रसिद्ध कन्नड कवी नाडोज हं. प. नागराजय्या यांनी व्यक्त केले.

नागराजय्या यांनी लिहिलेल्या ‘चारू वसंता’ या कन्नड खंडकाव्याच्या डॉ. शोभा नाईक यांनी केलेल्या मराठी अनुवादाचे प्रकाशन ज्येष्ठ साहित्यिक वसंत आबाजी डहाके यांच्या हस्ते करण्यात आले. कन्नड लेखक चित्रकार चंद्रकांत कुसनूर, दर्या प्रकाशनाचे संचालक डॉ. विजय बालघरे या वेळी उपस्थित होते.

डहाके म्हणाले, “वास्तव आणि अद्भुतता यांचे मिश्रण हे प्राचीन भारतीय कथनपरंपरांचे वैशिष्ट्य आहे. या दोन्ही गोष्टी या काव्यात असल्यामुळे ते एकाच वेळी अभिजात आणि अद्भुतरम्य आहे. अभिजात संस्कृत किंवा कन्नड महाकाव्यांपेक्षा वेगळा असा लोकभाषेतील काव्याचा अनुभव त्यातून मिळतो. चारुदत्त आणि वसंतसेना या मिथककथेतील

पात्रांच्या या कथेला रूढसाहित्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता येणार नाही. आधुनिक काळात एखाद्या साहित्यकाराने जुन्या पद्धतीचे कथानक घेऊन खंडकाव्य रचणे हीच गोष्ट लक्षणीय आहे. कन्नड साहित्य उत्तम आहे. ते वाचल्यावर मराठी साहित्याविषयी चिंताही वाटू शकते.”

‘साहित्य ही काल्पनिक विश्वाचीच अनुभूती असून तार्किक संकल्पनांचे सीमोल्लंघन करून दुसऱ्या विश्वात प्रवेश करण्याच्या मनुष्यस्वभावातूनच मिथके तयार होतात,’ असे कुसनूर यांनी सांगितले.

पहिल्या महायुद्धाची शताब्दी

एखाद्या घटनेमुळे जगाचा इतिहास किती प्रमाणात बदलू शकतो, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे १०० वर्षांपूर्वी २८ जून रोजी झालेला गोळीबार! ऑस्ट्रिया-हंगेरी साम्राज्याचे तत्कालीन आर्चड्यूक फ्रान्झ फर्डिनांड आणि त्यांच्या पत्नीची २८ जून १९१४ला सर्बियाच्या हल्लेखोराने गोळ्या झाडून हत्या केली. यामुळे ऑस्ट्रिया-हंगेरी विरुद्ध सर्बिया असे युद्ध सुरू झाले आणि काही काळातच त्याचे लोण संपूर्ण जगभर पसरले. हीच पहिल्या महायुद्धाची सुरुवात होती.

अर्थात महायुद्ध सुरू होण्यास केवळ हे एकमेव कारण नव्हते. त्याआधीपासूनच साम्राज्यवादी देश आणि इतरांमध्ये विविध कारणांमुळे तणाव होता. या तणावाचे संघर्षात रूपांतर झाले ते फर्डिनांड यांच्या हत्येमुळे. २८ जून १९१४ला सकाळी १०.४५च्या सुमारास फ्रान्झ फर्डिनांड आणि त्यांच्या पत्नीची तत्कालीन ऑस्ट्रिया-हंगेरी साम्राज्याच्या सॅराजेव्हो येथे हत्या झाली. ‘ब्लॅक हँड’ या संघटनेने हा कट रचला आणि १९ वर्षीय गॅब्रिलो प्रिन्सिप याने त्या दोघांवर गोळ्या झाडल्या. एका महिन्यानंतर ऑस्ट्रिया-हंगेरीने सर्बियाविरुद्ध युद्ध पुकारले. त्यानंतर जर्मनी, रशिया, ब्रिटन, बेल्जियम, फ्रान्स, जपान हे देशही या संघर्षात उतरले आणि त्याचे परिणाम सर्व जगाला भोगावे लागले. ११ नोव्हेंबर १९१८ला हे महायुद्ध संपले. त्यातच दुसऱ्या महायुद्धाची बीजे रोवली गेली होती. त्यामुळेच शंभर वर्षांपूर्वी झाडल्या गेलेल्या ‘त्या’ गोळीमुळे पुढे जगाचा नकाशाच बदलला गेला.

कालावधी : २८ जुलै १९१४ ते ११ नोव्हेंबर १९१८

बळी : ९० लाखांहून अधिक सैनिक

युद्धभूमी : युरोप, आफ्रिका, मध्य-पूर्व, पॅसिफिक बेटे, चीन, दक्षिण-उत्तर अमेरिकेचा समुद्रकिनारा

विजयी गट : फ्रान्स, ब्रिटिश साम्राज्य (ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, भारत, न्युझीलंड, दक्षिण आफ्रिका), रशिया, इटली, अमेरिका, जपान, सर्बिया, मॉॅंटेनेग्रो, रुमानिया, बेल्जियम, ग्रीस, पोर्तुगाल

पराभूत गट : जर्मनी, ऑस्ट्रिया-हंगेरी, ऑटोमन साम्राज्य, बल्गेरिया

‘दभिं’च्या समीक्षांची झाली समीक्षा

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे माजी अध्यक्ष, ज्येष्ठ समीक्षक द. भि. कुलकर्णी यांनी अनेक साहित्यकृतींचे समीक्षण केले. मात्र, दभिंच्या समीक्षांची समीक्षा २२ जून रोजी अभ्यासकांनी केली. दभिंचे लेखन समग्र नाही. न्यूनता असलेल्या कादंबरीकडे ते वळले नाहीत, असे मत साहित्याचे अभ्यासक प्रा. रवींद्र शोभणे यांनी व्यक्त केले.

विदर्भ साहित्य संघात आवर्तन भाग-२ मध्ये समीक्षक द. भि. कुलकर्णी यांनी विश्राम बेडेकर यांच्या ‘रणांगण’ या कादंबरीवर केलेल्या समीक्षेवर चर्चा आयोजित करण्यात आली होती. विदर्भ संशोधन मंडळाचे कार्यवाह डॉ. मदन कुलकर्णी, डॉ. रवींद्र शोभणे, राजेंद्र नाईकवाडे, डॉ. मनीषा नागपुरे आदी अभ्यासक या चर्चासत्रात सहभागी झाले होते.

शोभणे म्हणाले, ‘द. भि. कुलकर्णी चतुर आहेत. त्यांची समीक्षा मूल्यवान आहे. मात्र त्यांचे लेखन समग्र नाही. कुठल्याच लेखकाच्या समग्र साहित्याचा विचार त्यांनी केलेला नाही. साहित्यातील सुट्या-सुट्या भागांवर समीक्षण करून त्यांनी त्या लेखकाचे संपूर्ण साहित्य असल्याचे चित्र उभे केले. दभिंनी संत ज्ञानेश्वर, बा. सी. मढेंकर, जी. ए. कुलकर्णी यांच्या साहित्याच्या केलेल्या समीक्षेवरूनही हे स्पष्ट होते. कलाकृतीनिष्ठ आणि लेखकनिष्ठ अशी दभिंची समीक्षा असते. ते थेट विषयाला हात घालत नाहीत, तर पिंगा घालत समीक्षेकडे वळतात. समाजशास्त्रीय कलाकृती त्यांना आवडत नाही.’

द. भि. कुलकर्णी यांच्या लिखाणात परस्परविरोधी विधाने आढळून येतात. कथा हा मुळात वाङ्मय प्रकार नाही, असे विधान ते करतात, मात्र दुसरीकडे रूपक कथेवर ग्रंथ लिहितात. सौंदर्याच्या पातळीवरच ते अधिक विचार करतात. दभिंनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगानेही लिखाण

करायला पाहिजे. भ्रम निर्माण करणारी विधाने त्यांनी करू नयेत, असे मत विदर्भ संशोधन मंडळाचे कार्यवाह डॉ. मदन कुलकर्णी यांनी व्यक्त केले.

नागपूर येथे झालेल्या कार्यक्रमात व्यक्त झालेल्या चर्चेच्या पार्श्वभूमीवर प्रतिक्रिया विचारण्यासाठी द. भि. कुलकर्णी यांच्याशी फोनवरून संपर्क साधला असता, त्यांनी 'नो कमेंट्स' असे उत्तर दिले. 'त्यांची मते मांडण्याचा त्यांना अधिकार आहे. मी माझे मत मांडले, नो कमेंट्स' असे ते म्हणाले.

'नाते हृदयांतरीचे' प्रकाशन

लेखनाची प्रेरणा प्रत्येकालाच असते. मात्र, मोजक्याच व्यक्ती पेन उचलून लेखनाचे धाडस करतात. हे धाडस दाखविणे महत्त्वाचे आहे, असे मत प्रसिद्ध अभिनेते राहुल सोलापूरकर यांनी व्यक्त केले.

कवयित्री अमृता खाकुर्डीकर यांच्या 'नाते... हृदयांतरीचे' या ध्वनिफितीचे प्रकाशन मुकुंद संगोराम यांच्या हस्ते झाले. नीहार प्रकाशनतर्फे खाकुर्डीकर यांच्या 'कळ्या... पाकळ्या', 'जुन्या वाटा नवी दिशा', 'व्यक्ती... अभिव्यक्ती', 'चला जाऊ बाजारी' आणि श्री हलसिद्धनाथ महाराज नित्यपठण पोथी' या पाच पुस्तकांचे प्रकाशन राहुल सोलापूरकर आणि पं. वसंत गाडगीळ यांच्या हस्ते झाले. विश्वास गांगुडें, प्रकाशिका स्नेहसुधा कुलकर्णी, सामाजिक समरसता मंचाचे सुनील भंडगे आणि प्रीती काळे या वेळी उपस्थित होत्या. लिहावेसे वाटते म्हणून आपण वहीच्या शेवटच्या पानावर लिहितो, पण अमृता खाकुर्डीकर यांनी पहिल्या पानावर केलेल्या लेखनाला पुस्तकाच्या माध्यमांतून चिरंतनत्व लाभले असे मुकुंद संगोराम यांनी सांगितले. पुस्तक हे लेखकाचे अपत्य असते. त्यामुळे खाकुर्डीकर यांनी केवळ पाच पुस्तकांवर समाधान मानू नये, असे मत वसंत गाडगीळ यांनी व्यक्त केले. किशोर कुलकर्णी यांनी स्वरबद्ध केलेल्या या ध्वनिफितीतील काही रचनांवर नृत्याविष्कार सादर झाला.

फुले यांच्या ग्रंथांच्या जनआवृत्ती

महात्मा ज्योतिबा आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याचे महत्त्व उलगाडणाऱ्या सोळा ग्रंथांच्या मराठी, हिंदी, इंग्रजी या भाषांतून राज्य सरकारतर्फे प्रकाशित करण्यात येणार आहेत. या पुस्तकांच्या प्रत्येकी एक लाख प्रती छापल्या जाणार आहेत.

महात्मा फुले यांच्या जन्मशताब्दी वर्षामध्ये राज्य सरकारने 'फुले चरित्र समिती'ची स्थापना केली होती. तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार या समितीचे अध्यक्ष होते. या समितीने आतापर्यंत प्रकाशित केलेल्या सोळा पुस्तकांपैकी पहिल्या टप्प्यात 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', 'सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय', महात्मा फुले गौरव ग्रंथ', 'सावित्रीबाई फुले गौरव ग्रंथ', 'आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले', 'महात्मा फुले : शोधाच्या नव्या वाटा' या ग्रंथांच्या जनआवृत्त्या येत्या दोन महिन्यांत राज्य सरकार प्रकाशित करणार आहे. त्यानंतर या ग्रंथांचे हिंदी, इंग्रजी अनुवादही केले जाणार आहेत.

राज्य सरकारने जनआवृत्त्या प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतल्याने ग्रंथांच्या किमतीही कमी असतील अशी माहिती नरके यांनी दिली.

महात्मा फुले यांनी स्त्रीशिक्षण, दलितोद्धारासह कृषी, समाजसंघटन, कामगार चळवळ, सामाजिक न्याय अशा इतरही क्षेत्रात योगदान दिले आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दुर्लक्षित राहिलेले पैलू 'महात्मा फुले : शोधाच्या नव्या वाटा' या ग्रंथातून समोर आले आहेत. या ग्रंथात फुले यांच्या दुर्मिळ छायाचित्रांचाही समावेश आहे. या ग्रंथाची १६वी आवृत्ती असणार आहे.

वपुंचे निवडक साहित्य इंग्रजीमध्ये

मध्यमवर्गीयांची सुखदुःखे रंजक पद्धतीने मांडत जीवनाविषयीचे तत्त्वज्ञान सोपेपणाने उलगडणारे प्रसिद्ध लेखक व. पु. काळे यांचे निवडक साहित्य अनुवादाच्या माध्यमातून आता इंग्रजी वाचकांपर्यंत पोहोचणार आहे. बडोदा येथील विक्रांत पांडे यांनी वपुंच्या काही पुस्तकांचा अनुवाद केला आहे.

कादंबरी आणि कथालेखनाद्वारे ठसा उमटविणारे व. पु. काळे यांचे मराठी साहित्यामध्ये स्वतंत्र स्थान आहे. या साहित्यनिर्मितीला त्यांनी कथाकथनाची जोडही दिलेली होती.

वपुंची गाजलेली पुस्तके इंग्रजी वाचकांपर्यंत नेण्यासाठी बडोदा येथील 'टीन एज' या खासगी विद्यापीठाचे कुलगुरू असलेल्या विक्रांत पांडे यांनी पुढाकार घेतला. त्यांनी 'पार्टनर' या गाजलेल्या कादंबरीसह 'आपण सारे अर्जुन', 'कर्मचारी' आणि 'ही वाट एकटीची' ही वपुंची पुस्तके अनुवादित केली आहेत. ही पुस्तके हार्वर कॉलिनस प्रकाशन संस्थेमार्फत प्रकाशित होणार आहेत. पांडे यांनी यापूर्वी ज्ञानपीठ पुरस्कारविजेते ज्येष्ठ साहित्यिक वि. स.

खांडेकर यांची 'क्रौंचवध' आणि 'अश्रू' ही पुस्तके इंग्रजीमध्ये अनुवादित केली आहेत.

पांडे म्हणाले, वपुंच्या लेखनातील घटना या भारतामध्ये कोठेही घडताना दिसतात. त्यामुळेच या लेखनाचा इंग्रजी अनुवाद असणे महत्त्वाचे वाटले.

वपुंचे लेखन शब्दप्रधान असल्याने त्याचा अनुवाद करणे आव्हानात्मक होते. शब्दांचा अनुवाद केला तरी भावनांचा अनुवाद करता येत नाही. या लेखनाचा भावार्थ जपत अनुवाद केला आहे. वपुंच्या लेखनातील काही शब्दांचा अर्थ केवळ मराठीत समजतो, मात्र त्यामागील भावना इंग्रजीमध्ये मांडली आहे.

पंजाबमधील घुमानमध्ये होणार ८८वे साहित्य संमेलन

संतश्रेष्ठ नामदेव महाराजांच्या वास्तव्याने पावन झालेल्या पंजाबमधील घुमान या गावी ८८वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन भरणार आहे. संमेलनाच्या इतिहासात पंजाबमध्ये प्रथमच साहित्य रसिकांचा मेळा रंगणार आहे.

संमेलन भरविण्यासाठी घुमानसह बडोदा, उस्मानाबाद आदी दहा ठिकाणांहून निमंत्रणे आली होती.

'संत नामदेवामुळे घुमानचे आणि महाराष्ट्राचे नाते आहेच. तेथे मराठी कुटुंबांचे वास्तव्य नसले तरी जालंधर, अमृतसर, लुधियाना, चंडीगड, दिल्ली आदी ठिकाणी बरीच मराठी कुटुंबे आहेत. ती या संमेलनाला येऊ शकतील.' असे माधवी वैद्य यांनी सांगितले. फेब्रुवारीच्या पूर्वार्धात हे संमेलन घेतले जाईल, त्याचा कार्यक्रम संयोजकांशी बोलून ठरविण्यात येईल, असेही त्यांनी नमूद केले.

अमृतसरपासून सुमारे ५५ किलोमीटरवर गुरुदासपूर जिल्ह्यातील बटाला तालुक्यात घुमान हे गाव आहे. संतश्रेष्ठ नामदेवांनी वसवलेले गाव म्हणून घुमान ओळखले जाते. 'सरहद' या संस्थेचे संजय नहार आणि भारत देसडला यांनी संमेलनाच्या आयोजनाबाबत महामंडळाला निमंत्रण दिले होते. गेली काही वर्षे ही संस्था घुमानमध्ये सामाजिक कार्य करीत आहे.

संत नामदेवांनी सर्वप्रथम मराठीला अखिल भारतीय पातळीवर नेले होते. त्यामुळे घुमानला संमेलन होणे महत्त्वाचे आहे. या संमेलनामुळे महाराष्ट्र

पंजाबशी जोडला जाईल. अतिशय चांगल्या पद्धतीने संमेलन करण्यासाठी आम्ही प्रयत्न करणार आहोत, असे संजय नहार आणि भारत देसडला यांनी सांगितले.

जोहान्सबर्गमध्ये रंगणार विश्व मराठी साहित्य संमेलन

चौथे विश्व मराठी साहित्य संमेलन दक्षिण आफ्रिकेतील जोहान्सबर्ग येथे मार्च २०१५ मध्ये भरणार आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील मराठी मंडळ आणि राजू तेरवाडकर यांची उत्कर्ष प्रोजेक्ट्स या दोन संस्थांनी संयुक्तपणे संमेलनासाठी तयारी दर्शविल्याने हे संमेलन तेथे घेणार असल्याचे महामंडळाच्या अध्यक्षा डॉ. माधवी वैद्य यांनी सांगितले. सॅन होजे (२००९), दुबई (२०१०), सिंगापुर (२०११) येथे या पूर्वीचे विश्व मराठी संमेलन भरविण्यात आले होते, २०१२ मध्ये टोरंटो येथे चौथे संमेलन होणार होते; परंतु विविध कारणांमुळे ते आयत्यावेळी रद्द करण्यात आले. त्या संमेलनाचे अध्यक्षपद ना. धों महानोर यांना देण्यात आले होते.

सामाजिक आशयाच्या कवितांना प्रतिसाद

शब्दसुरभी कला मंच या संस्थेतर्फे झालेल्या कविसंमेलनात धर्मराज निमसरकर, विजय सातपुते, अशोक भांबुरे, गणेश आघाव, विश्वनाथ गोसावी, नानासाहेब गावडे यांच्या सामाजिक आशयाच्या कवितांना रसिकांनी उत्स्फूर्त दाद दिली.

श्रीकांत वाघ यांची पुस्तकांवरची कविता, समीर गायकवाड यांची 'बाप' ही कविता, संतोष गाढवे यांची 'माती मळान', राजेंद्र वाघ यांची वारीवरील कविता, अलका जोशी यांची गोपीनाथ मुंडेंना श्रद्धांजली अर्पण करणारी कविता वगैरे विशेष प्रतिसाद घेऊन गेल्या. लता पाडेकर, आनंद गवळी, सूर्यकांत भोसले, सुशीला संकपाळ, अरुणा शिसोदे, सुनंदा जोशी, मीना मुळे आदी कवींनीही रचना सादर केल्या.

दत्तप्रसाद थिटे यांच्या 'पेटल्स'चे प्रकाशन

कवी, लेखक आणि अनुवादक दत्तप्रसाद अनिल थिटे यांच्या पेटल्स या इंग्रजी काव्यसंग्रहाचे नुकतेच ऑक्सनार्ड (कॅलिफोर्निया, अमेरिका) येथे प्रकाशन झाले. पुस्तकाच्या इंटरनेट आवृत्तीमुळे परदेशात आणि विशेषतः

अमेरिका व युरोपमध्ये या काव्यसंग्रहास उत्तम प्रतिसाद मिळेल, अशी अपेक्षा प्रकाशक संदीप जोशी यांनी व्यक्त केली. काव्यसंग्रहात निरनिराळ्या विषयांवरील ५० कवितांचा समावेश आहे. याची म्युझिक सीडी काढण्याची तयारीही एका अमेरिकन म्युझिक बँडने दर्शवली आहे. थिटे यांनी लिहिलेल्या श्रीदत्तात्रेय आणि श्रीगुरुचरित्र या धार्मिक विषयांवरील ग्रंथांचे प्रकाशन होणार आहे. पुस्तकासंबंधी अधिक माहिती www.showflipper.com वर मिळू शकेल.

बालगंधर्व यांच्यावरील चरित्रात्मक पुस्तक

संगीत रंगभूमीचे अनभिषिक्त नटसम्राट नारायणराव राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व यांचे बंधू बापूकाका राजहंस यांनी फुलस्केप कागदावर २०० पृष्ठांच्या दोन वल्ह्यांमध्ये बालगंधर्व यांच्या आठवणी लिहून ठेवल्या होत्या. त्या वल्हा बापूकाकांचे स्नेही दसनूरकर दांपत्याकडे होत्या. मा. दीनानाथ यांच्या चरित्रात्मक पुस्तक प्रकाशनाच्या बातम्या वाचल्यानंतर सुमती दसनूरकर यांनी बापूकाकांची कन्या नीलांबरी बोरकर यांची परवानगी घेऊन हे पुस्तक काढण्याचे ठरवले. राजहंस कुटुंब हे मूळचे आटपाडीजवळील नागठाणे या गावचे. बालगंधर्व यांच्यासह भावंडे शिक्षणासाठी पुण्यात कशी आली याचा बापूकाकांनी ऊहापोह केला आहे. गंधर्व नाटक कंपनीचा इतिहास, प्रत्येक संगीत नाटक कसे घडले याची माहिती या पुस्तकातून मिळते. कंपनीचा हिशेब पाहण्याचे काम बापूकाका करीत. बालगंधर्व यांच्या जीवनामध्ये गोहरबाई यांचा प्रवेश झाल्यानंतर बापूकाकांनी कंपनी सोडली. त्यानंतर गंधर्व नाटक कंपनी आर्थिक डबघाईला आली. हा इतिहास या लेखनातून उलगडला गेला आहे. यापूर्वी बालगंधर्व हे संगीत रंगभूमीवरील गायक-नट कसे होते किंवा गंधर्व नाटक कंपनीचे वेगळेपण याविषयी विपुल लेखन झाले आहे. मात्र, भावाने उलगडलेला आठवणीचा पट हे या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य ठरेल.

नेतृत्व गुण हवेत

जीवनात आनंदी रहायचे असल्यास जे काम आवडेल ते करा; कोणतेही कार्य फळाची अपेक्षा न ठेवता कर्तव्य म्हणून केल्यास समाज त्याची नोंद घेतो, असे मत डॉ. किरण बेदी यांनी आकुर्डीतील डी. वाय. पाटील

महाविद्यालय आयोजित 'सॉफ्ट स्किल डेव्हलपमेंट' कार्यशाळेत 'नेतृत्वगुण-यशाची गुरुकिल्ली' या विषयावर बोलताना व्यक्त केले. संस्थेचे अध्यक्ष डॉ. संजय पाटील, संचालक एस. के. जोशी, प्राचार्य डॉ. दिनेश खैरनार आदी उपस्थित होते.

बेदी म्हणाल्या, परदेशातील शिक्षणाचे आपण अनुकरण करतो. मात्र, आपल्या शिक्षणात मूल्य व जीवन जगण्याचे शिक्षण दिल्यास मोठे परिवर्तन होईल. लोकसंख्या, भ्रष्टाचारासारखी अनेक संकटे व आव्हाने आहेत. त्यांना तोंड देण्याची क्षमता प्रत्येकामध्ये आहे. मात्र, ती क्षमता आपल्याला ओळखता येत नाही. विद्यार्थ्यांमधून उद्याचे नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी शिक्षकांनी योगदान दिले पाहिजे. मनोरंजन, वाचन, सत्संग, व्यायाम, गायन, समाजसेवा, खेळ आदींमधून ऊर्जा मिळते.

'आठवणींचे जग'चे प्रकाशन

आजकालची गाणी चित्रपट प्रदर्शित झाल्यानंतर अवघ्या दोन दिवसांत विसरली जातात. ही परिस्थिती नवीन काव्य करणाऱ्यांनी लक्षात घेतली पाहिजे. रसिकांच्या स्मरणात राहतील, ओठांवर गुणगुणता येतील, अशा गाण्यांची उणीव त्यांनी भरून काढावी, असे प्रतिपादन ज्येष्ठ अभिनेते रमेश देव यांनी थेरगाव येथे संभाजी बारणे लिखित 'आठवणींचे जग' या काव्यपुस्तिकेचे प्रकाशन करताना केले.

देव म्हणाले, बुद्धी व अंतःकरण यांच्या संगमातून कविता निर्माण होते. कवितांचे लिखाण करणारे कवी शब्द लिहून जातात. परंतु रसिक आपल्या मनातील तर्कवितर्क लावतो आणि वेगवेगळा विचार करतो. प्रत्येक शब्दाला वेगळे अर्थ तसेच संदर्भ असतात. अभिजित वैद्य यांनी प्रास्ताविक केले. वर्षा गुप्ते यांनी आभार मानले.

'परिवर्तनाचे साथी आणि सारथी' पुस्तकाचे प्रकाशन

“जागतिकीकरणाच्या रेट्यात शोषितांच्या प्रश्नांऐवजी वेगळेच विषय चर्चेच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. 'नाही रे' वर्गाच्या प्रश्नांना प्राधान्य दिले जाऊ नये, अशी तजवीज करणारी एक व्यवस्था कार्यरत झाली आहे.” अशी खंत डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी व्यक्त केली.

ज्येष्ठ समाजवादी भाई वैद्य यांच्या 'परिवर्तनाचे साथी आणि सारथी' या

पुस्तकाचे प्रकाशन त्यांच्या हस्ते झाले. 'सकाळ'चे उत्तम कांबळे, डॉ. अभिजित वैद्य, वर्षा गुप्ते, विलास वाघ उपस्थित होते.

डॉ. कोतापल्ले म्हणाले, "या पुस्तकातील व्यक्तिचित्रांमधून समोर आलेल्या माणसांनी समाज दोन पावले पुढे जावा यासाठी काम केले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात समाजसुधारणेची धुरा उचलत यांनी आपले आयुष्यच जनसामान्यांसाठी वेचले. आज माध्यमांसह सगळ्याच क्षेत्रांतून सामान्यांचे प्रश्न हद्दपार होत असताना हे पुस्तक येणे महत्त्वाचे आहे. जातीय जाणिवा सातत्याने अधिकाधिक तीव्र होत आहेत. कमावत्या स्त्रीला मिळालेले स्वातंत्र्यही भ्रामक असल्याचेच दिसते. प्रश्न कायम आहेत; मात्र त्यांची चर्चा संपत चालली आहे."

कांबळे म्हणाले, "इतिहास हा वर्तमानाच्या हातातील कंदील असतो. प्रत्येक पिढी इतिहासाच्या पाऊलखुणा लक्षात ठेवतेच असे नाही. इतिहास, तत्त्वज्ञान, कुटुंबसंस्था या सगळ्या गोष्टींच्या अंताची भाषा चाललेली असताना आलेले हे पुस्तक स्वागतार्ह आहे. आजची पिढी मेणबत्त्या पेटवून वा सोशल नेटवर्किंगवरून क्रांती करू पाहते आहे; पण भाईच्या लेखणीतून उतरलेली ही माणसे मात्र प्रसंगी स्वतःचे घर अंधारात ठेवून मशिदीत दिवा लावणारी होती. जाहिरात, खरेदी-विक्रीच्या या जगात त्यांच्या विचारांच्या सावल्या जपल्या जाव्यात."

भाई वैद्य म्हणाले, "वेळोवेळी लोकांच्या आग्रहावरून केलेले हे 'विनंती लिखाण' आहे. समाजवादी व आंबेडकरी विचारप्रवाह मी कधीच वेगळे मानले नाहीत. लोकशाही समाजवाद हीच मुळात व्यापक संकल्पना आहे. येत्या काळात आचार्य नरेंद्र देव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व राममनोहर लोहिया यांची विचारचित्रे 'भारतीय समाजवाद' या पुस्तकातून उलगण्याचा माझा मानस आहे."

गृह मंत्रालयाकडून दीड लाख फायली नष्ट

भारताचे पहिले राष्ट्रपती राजेंद्रप्रसाद यांनी पेन्शन, तर माजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी वेतन घेण्यास नकार दिला होता! नंतर ही रक्कम सरकारच्या आपत्तीनिवारण निधीमध्ये जमा करण्यात आली होती. तर, लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना मायदेशी परतण्यासाठी ६४ हजार रुपये प्रवासभत्ता मंजूर करण्यात आला होता... गृहमंत्रालयात अशा अनेक ऐतिहासिक कहाण्या

वर्षानुवर्षे धूळ खात पडलेल्या फायलींची विल्हेवाट लावण्याच्या प्रक्रियेत समोर आल्या आहेत.

महात्मा गांधी यांचा मृत्यू झाल्याचे जाहीर करण्यापूर्वी बोलवण्यात आलेल्या कॅबिनेट बैठकीचा वृत्तांतही या फायलींमध्ये मिळाला. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी गृहमंत्रालयातील अनेक वर्षे जुन्या फायलींची विल्हेवाट लावण्याचा आदेश दिल्यानंतर ही स्वच्छता मोहीम आखण्यात आली होती.

त्यात आजवर सुमारे दीड लाख फायली नष्ट करण्यात आल्या आहेत. ऐतिहासिक महत्त्व असलेल्या या फायली जपून ठेवण्यासाठी नॅशनल आर्काइव्हजमध्ये पाठवण्यात येणार आहेत. अन्य फायलींमधील कागदपत्रे यंत्रांद्वारे फाडून टाकली जातील.

मुलांसाठी चांगली मासिके उपलब्ध नाहीत

‘मुलांसाठी चांगली मासिके उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्यातील वाचनाची आवड कमी होत आहे,’ अशी खंत ज्येष्ठ खगोलशास्त्रज्ञ प्रमोद काळे यांनी व्यक्त केली.

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या शिक्षण विवेक या मासिकाच्या पहिल्या अंकाचे प्रकाशन काळे यांच्या हस्ते झाले. सोसायटीच्या नियामक मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. अजित पटवर्धन, डॉ. शरद कुंटे, प्रा. आनंद भिडे, डॉ. अॅड. सुनील गोखले, प्रा. प्रसन्न देशपांडे आदी यावेळी उपस्थित होते.

‘पुस्तके अनेक पिढ्यांच्या ज्ञानाचे उगमस्थान’

‘चांगली पुस्तके ही अनेक पिढ्यांच्या महान ज्ञानाचे आणि संपत्तीचे उगमस्थान असते. वाचन संस्कृती महत्त्वाची असते,’ असे मत लोकलेखा समितीचे अध्यक्ष आमदार गिरीश बापट यांनी व्यक्त केले.

साहित्य दरबार आयोजित ‘शब्दनाद’ पुस्तक प्रदर्शनाचे उद्घाटन बापट यांच्या हस्ते नुकतेच झाले. पुणे श्रमिक पत्रकार संघाचे अध्यक्ष महेंद्र बडदे, राजेंद्र शिंदे, मंदार रांजणेकर, मनीषा धारणे, विनायक धारणे आदी या वेळी उपस्थित होते. या प्रदर्शनात चरित्र, कथा, कादंबरी, काव्य, ललित, पर्यटन, संगीत, विज्ञान, बालवाङ्मय आदी विषयांची विपुल पुस्तके उपलब्ध आहेत.

‘इंग्लिश चरक संहिता’ ई-बुक स्वरूपात

दीर्घायू इंटरनॅशनलतर्फे प्रा. डॉ. पांडुरंग कुलकर्णी रुपांतरित ‘इंग्लिश चरक संहिता’ या ग्रंथाच्या दोन खंडांच्या ई-बुकचे प्रकाशन प्रा. डॉ. मुग्धा बोधरे आणि डॉ. विकास चोथे यांच्या हस्ते झाले. इंग्लिश चरक संहितेचे एकूण बारा खंड आहेत. आयुर्वेदाशीसंबंधित गेली पंधरा वर्षे अभ्यास करणाऱ्या युवकांनी हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. दीर्घायू इंटरनॅशनलचे पवन कुलकर्णी या वेळी उपस्थित होते.

‘अक्षरब्रह्माचे स्वामी’ प्रकाशित

अक्षरबंध प्रकाशनतर्फे प्रा. व. बा. बोधे यांची ‘अक्षरब्रह्मीचे स्वामी’ संग्रह नुकताच प्रकाशित करण्यात आला. बोधे यांनी त्यांना भेटलेल्या व्यक्तींची मार्मिक व्यक्तिचित्रणे या संग्रहात केली आहेत. त्यात ज्येष्ठ साहित्यिक द. मा. मिरासदार, व्याख्याते प्राचार्य शिवाजीराव भोसले, अभिनेते सूर्यकांत, अभिनेते गणपत पाटील अशा विविध क्षेत्रातील व्यक्तींचा समावेश आहे.

नोबेल मानकऱ्यांशी संवाद : अक्षरा जोगीची निवड

जर्मनीतील ‘लिंडाऊ’ या शहरात नोबेल पारितोषिक विजेत्या शास्त्रज्ञांची परिषद दरवर्षी आयोजित केली जाते. जगभरातील सुमारे ६०० हुशार विद्यार्थ्यांना आमंत्रित करून नोबेल मानकऱ्यांशी संवाद साधला जातो. अक्षरा जोगी हिला या परिषदेला आमंत्रण मिळाले होते. मिडलस्कूल, हायस्कूल, गणितप्रज्ञा, सायन्स ऑलिंपियाड, एनटीएस, किशोर वैज्ञानिक अशा अनेक शिष्यवृत्त्यांची मानकरी ठरलेली आहे. दिल्लीतील इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रिसर्च यासाठी तिने एक संशोधन प्रकल्प यशस्वी पूर्ण केला आहे.

‘भांडारकर’च्या अध्यक्षपदावर अभय फिरोदिया यांची निवड

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या अध्यक्षपदी ज्येष्ठ उद्योजक अभय फिरोदिया यांची, तर मानद सचिवपदी डॉ. मैत्रेयी देशपांडे यांची निवड करण्यात आली. अॅड. विनायक अभ्यंकर हे नियामक मंडळाचे उपाध्यक्ष आहेत.

गेल्या महिन्यात झालेल्या निवडणुकीत निवडून आलेल्या नियामक

मंडळाच्या सभासदांची बैठक झाली. त्यात पदाधिकाऱ्यांची निवड करण्यात आली. सर्वसाधारण सभेच्या अध्यक्षपदी अॅड. सदानंद ऊर्फ नंदू फडके यांची, तर उपाध्यक्षपदी हरी नरके यांची निवड करण्यात आली.

निवडून आलेल्या २५ जणांच्या नियामक मंडळातून सात सदस्यांचा समावेश असलेले कार्यकारी मंडळ अस्तित्वात आले. डॉ. श्रीकांत बहुलकर यांची कार्यकारी मंडळाच्या अध्यक्षपदी, तर चार्टर्ड अकौंटंट संजय पवार यांची उपाध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. मानद सचिव मैत्रेयी देशपांडे यांच्यासह वसंत वैद्य, डॉ. सदानंद मोरे, भूपाल पटवर्धन आणि डॉ. सुधीर वैशंपायन यांचा कार्यकारी मंडळामध्ये समावेश आहे.

मोडी दस्तऐवजाकडे दुर्लक्ष

भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या १०५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त 'मोडी कागदपत्रांची सूची' या ग्रंथाचा पहिला खंड नुक्ताच प्रकाशित झाला. सुमती रामकृष्ण महाबळेश्वरकर यांनी पती रामकृष्ण गोविंद महाबळेश्वरकर यांच्या स्मरणार्थ या खंडासाठी आर्थिक साहाय्य दिले आहे.

राज्यातील मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, कोल्हापूर, धुळे आणि इतर ठिकाणच्या सरकारी दफतरांत मोडीतील कोट्यवधी कागदपत्रे आहेत. याशिवाय तंजावर, बंगळूर आणि मद्रास येथेही काही कागदपत्रे आहेत.

“ही कागदपत्रे वाचण्यासाठी पूर्वी राजाश्रय किंवा संस्थानिकांचा वरदहस्त असे. मोडी वाचणारे लोक असत, मात्र अलीकडच्या काळात मोडीचे जाणकार कमी झाले आहेत. शिवाय यावर काम करण्यासाठी लागणाऱ्या निधीची कमतरता आहे. त्यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारने या कामात लक्ष घालायला हवे. तसेच देणगीदारांनीही हा इतिहास जपण्यासाठी पुढे यावे. इतिहासाविषयी लहानपणापासून गोडी निर्माण करायला हवी, ” असे इतिहासाचे अभ्यासक पांडुरंग बलकवडे यांनी सांगितले.

महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे विविध पैलू उलगडणारा मोडीतील कोट्यवधी कागदपत्रांचा दस्तऐवज धूळ खात पडला आहे. मोडीचे जाणकार आणि पैशांअभावी राज्यातील सात सरकारी दफतरांसह खासगी संस्था आणि घराण्यांकडे असलेली मोडीतील कागदपत्रे कपाटांमध्ये जीर्ण होत आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या अनमोल अशा खजिन्याचे वेळीच जतन व्हायला हवे, अशी अपेक्षा अभ्यासकांनी व्यक्त केली.

अनुराधा कुलकर्णी म्हणाल्या, “मंडळाकडे शंभराहून अधिक रुमाल (दफतर) असून, त्यात दहा लाख कागदपत्रे आहेत. त्यावर सूचिग्रंथाचे काम चालू असून, त्यातील पहिला खंड प्रकाशित झाला आहे. त्यामध्ये सोलापूर, चिंचवड, नाशिक आणि शिवापूर गावांशी संबंधित एकूण १ हजार ५७६, कागदांचा समावेश आहे. पत्राची तारीख, कोणी कोणाला पाठवले आणि पत्राचा आशय काय होता, याचा तपशील सूचीमध्ये केला आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रांना संदर्भ शोधण्यात मदत होईल. सूचीचे अनेक खंड प्रकाशित होतील आणि हे काम अव्याहतपणे सुरू राहील.”

मोडी कागदपत्रांची सूची प्रकाशित

शिवपूर्वकालीन इ. स. १५३०मधील कागदपत्रे, छत्रपती शिवाजी महाराज, संभाजी महाराजांपासून ते इंग्रजांच्या काळातील कागदपत्रांचा वेध घेणाऱ्या मौलिक मोडी कागदपत्रांची सूची प्रकाशित करण्यात आली आहे. भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या संग्रहातील कागदपत्रांच्या सूचीचा हा पहिलाच प्रकल्प आहे.

मंडळाचा शतकोत्तर पाचवा वर्षापनदिन साजरा करण्यात आला. अनंत महाबळेश्वरकर यांच्या हस्ते सूचीचे प्रकाशन झाले. ज्येष्ठ इतिहास संशोधक गजानन मेहेंदळे, डॉ. अनुराधा कुलकर्णी आदी या वेळी उपस्थित होते. अमोल बनकर यांनी ‘एकांगवीर : एक अभ्यास’, अरुणा लोंढे यांनी ‘किल्ल्यांवरील सण व उत्सव’, नलिनी वाघमारे यांनी ‘बसवेश्वर आणि वाचन’ या विषयांवर निबंध वाचन केले.

वैशाली ढोरे, अरविंद आठवले, अजित माने यांनी या सूचीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. ग. ह. खरे, मंडळ, चांदोरकर, पा. नं. पटवर्धन आणि मुंडले या संशोधकांच्या रुमातील कागदपत्रे, खेड शिवापूर, त्र्यंबकेश्वर नाशिक, चिंचवड या गावाचे रुमाल आणि पुरंदरे, बाबा बाबुराव, नऱ्हेकर अशा एकूण बारा रुमांलातील कागदपत्रांची नोंद या सूचीत झाली आहे. या सूचीत सर्वात जास्त कागद म्हणजे सुमारे २८२ पत्रे चिंचवड दफतरातील आहेत.

सकाळ इंटरनॅशनल लर्निंग सेंटरतर्फे चर्चासत्र

माध्यम आणि मनोरंजन विषयाच्या अद्ययावत व्यावसायिक

प्रशिक्षणाअभावी या क्षेत्रात नव्याने येणाऱ्यांना व्यवसायाच्या प्रगतीला हातभार लावता येणार नाही, असे मत चित्रपटसृष्टीतील तज्ज्ञांनी व्यक्त केले.

सकाळ इंटरनॅशनल लर्निंग सेंटरतर्फे (एसआयएलसी) माध्यम आणि मनोरंजन क्षेत्रातील संधी आणि समस्या या विषयावर आयोजित केलेल्या चर्चेत तज्ज्ञांनी माध्यम आणि मनोरंजन क्षेत्रात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान झपाट्याने बदलत असल्याने प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता असल्याचे मत मांडले.

चित्रपट निर्मात्या कांचन अधिकारी यांच्या मते, माध्यम आणि मनोरंजन क्षेत्राच्या कक्षा विस्तारत असून, अद्ययावत तंत्रज्ञान वापरू शकणाऱ्या मनुष्यबळाची गरज भासत असली तरी अशा प्रकारचे शिक्षण, प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था नसल्याने ही उणीव भरून निघणे अवघड झाले आहे. परिणामी, चित्रपटांचा दर्जा खालावत असून निर्मिती खर्च वाढत आहे.

आर्थिक तसेच व्यवसायातील इतर अडचणींवर मात करीत उत्तमोत्तम निर्मिती करण्याची व्यावसायिकता सध्याच्या पिढीकडे असली तरी तांत्रिक प्रशिक्षणाशिवाय अपेक्षित प्रगती अशक्य आहे, असे मत अनेक तज्ज्ञांनी व्यक्त केले.

व्यावसायिक प्रशिक्षणाला पर्याय नसल्याचे मान्य करीत, कलाकार-निर्मात्या नीलकांती पाटेकर म्हणाल्या, “मनोरंजनाच्या क्षेत्राला तंत्रज्ञानाची जोड असल्यास चित्रपट निर्मितीचा दर्जा उंचावू शकतो.”

कलाकार तसेच तंत्रज्ञांनी नवनवीन तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण घेण्याबरोबर माध्यम आणि मनोरंजन क्षेत्राशी संबंधित अभ्यासक्रमातही बदल होण्याच्या आवश्यकतेवर लेखक संजय पवार यांनी भर दिला.

भारतात अनेक कंपन्या चित्रपटनिर्मितीकडे येऊ लागल्याच्या पार्श्वभूमीवर प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करण्याकडेही लक्ष द्यायला हवे, असे निर्माते-दिग्दर्शक मेहुल कुमार म्हणाले. याला दुजोरा देत निर्माते दिग्दर्शक कांचन नायक यांनी पुस्तकी ज्ञानाला अनुभवाची जोड दिल्यास प्रशिक्षणाचा योग्य उपयोग होऊ शकेल, असे मत व्यक्त केले.

या चर्चेदरम्यान आलेल्या सूचना लक्षात घेऊन, ‘सकाळ इंटरनॅशनल लर्निंग सेंटर’ने माध्यम आणि मनोरंजन विषयातील पूर्णवेळ प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी केल्याचे संस्थेच्या मुख्याधिकारी डॉ. अपूर्वा पालकर यांनी जाहीर केले. पुण्यातील ‘एसआयएलसी’ संकुलात प्रशिक्षण

कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाणार आहेत. अधिक माहितीसाठी संपर्क
८८८८८३९०८२ किंवा ०२०-२५६६०१४२.
संकेतस्थळ www.silc.edu.in.

वेद विज्ञान केंद्राचे संशोधन

संपूर्ण महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत असलेल्या विठ्ठलनामात किती ताकद आहे हे एका संशोधनावरून अधोरेखित झाले आहे. विठ्ठलनाम घेताच आपल्या हृदयाची ऊर्जा वाढते असा दावा वेद विज्ञान संशोधन केंद्राने केला आहे.

या संदर्भातील संशोधन 'एशिएन जनरल ऑफ कॉम्प्लिमेंटरी अँड अल्टरनेटिव्ह मेडिसिन' या आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकात प्रसिद्ध झाले आहे. वेद संशोधन केंद्र आणि इनामदार हार्ट क्लिनिक यांच्यावतीने हे संशोधन करण्यात आले होते. हृदयरोग तज्ज्ञ डॉ. अविनाश इनामदार यांनी पत्रकार परिषदेत माहिती दिली. या वेळी वेद विज्ञान संशोधन केंद्राचे संचालक प्रसाद जोशी, डॉ. संजीवनी इनामदार, डॉ. रवि प्रयाग, सेंटर फॉर बायोफिल्ड सायन्सचे सुधीर नेऊरगावकर, ग्लोबल हेल्थच्या संशोधिका डॉ. ज्युथिका लघाटे, रॉयल पुणे नीतिशास्त्र समितीचे प्रमुख डॉ. पंकज जगताप यांचे सहकार्य लाभले.

२० ते ६० वयोगटातील तीस निरोगी व्यक्तींवर हे प्राथमिक प्रयोग करण्यात आले. विठ्ठलनामाचा उचार करण्यापूर्वी व उच्चार केल्यावर हृदयांतर्गत चाचण्या करण्यात आल्या. त्यात रक्तदाब, पल्सरेट, ईसीजी, टू डी इको, कलर डॉप्लर या तपासण्या करण्यात आल्या. विठ्ठलनामाच्या उच्चारानंतर रक्तदाब, हार्टरेट व पल्सरेट संतुलित झाल्याचे आढळले, असे डॉ. इनामदार यांनी सांगितले. 'संशोधनासाठी भारतीय स्वरशास्त्र व मूर्तिशास्त्राचा अभ्यास करण्यात आला. पतंजली मुनींनी आयुर्वेदात वर्णन केलेल्या अष्टांगयोगाचा आधार घेण्यात आला,' असे जोशी म्हणाले.

मोबाइल, ई-मेल करदात्याकडे हवाच

करदात्याने आर्थिक माहितीचे विवरणपत्रक भरतानाच दैनंदिन वापरातील मोबाइल क्रमांक आणि ई-मेल अॅड्रेस इन्कम टॅक्स विभागाला देणे सक्तीचे असल्याचे निर्देश 'केंद्रीय प्रत्यक्ष करमंडळा'ने (सीबीडीटी) दिले

आहेत. गेल्या आर्थिक वर्षाचे विवरण भरण्याची प्रक्रिया आता सुरू झाली आहे, या पार्श्वभूमीवर ही माहिती द्यावी लागणार आहे. बहुतांश करदात्यांचे प्राप्तिकराचे विवरण हे चार्टर्ड अकाउंटंटच्या माध्यमातून भरण्यात येते. आतापर्यंत अशा पद्धतीने विवरण भरताना चार्टर्ड अकाउंटंटचाच ई-मेल पत्ता आणि मोबाइल क्रमांक दिला जात होता. करदात्यांशी थेट संपर्क प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने हा नवा बदल आता करण्यात आला आहे.

प्राप्तिकराच्या परताव्याचे देय असल्यास करदात्याला या निर्णयाचा फायदा होणार आहे. सध्या विभागाकडे प्रलंबित असलेल्या तक्रारींमध्ये सर्वाधिक भरणा हा प्राप्तिकराच्या परताव्यासंदर्भात आहे. या पार्श्वभूमीवर वेळप्रसंगी थेट संपर्क साधणेही विभागाला शक्य होणार आहे.

गेल्या आर्थिक वर्षाचे विवरण भरताना करदात्याला सर्वप्रथम स्वतःचा मोबाइल क्रमांक व ई-मेल अॅड्रेस द्यावा लागेल. ही माहिती दिल्यानंतर संबंधित करदात्याला विभागाकडून लगेचच एक पिन क्रमांक पाठविण्यात येईल. त्या पिन क्रमांकाच्या साहाय्याने विभागाच्या वेबसाइटवर लॉगइन केल्यानंतर संबंधित करदात्याचा अकाउंट सुरू होईल. विवरण प्रत्यक्ष भरले जाईल, तेव्हा त्याची पोचपावतीही करदात्याला ई-मेल व एसएमएसच्या माध्यमातून प्राप्त होईल. याशिवाय विवरण प्रक्रिया नेमकी कोणत्या टप्प्यात आहे व ती पूर्ण कधी झाली, संबंधित करदात्याला नेमका किती परतावा मिळणार आहे व तो कोणत्या टप्प्यात आहे, असे सर्व तपशील वेळोवेळी ई-मेल व मोबाइलवर प्राप्त होणार आहेत.

प्लॅचेटद्वारे खुन्याचा शोध

अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी प्राण वेचलेल्या डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांच्या खुन्यांना शोधण्यासाठी पुणे पोलिसांनी मांत्रिकांची मदत घेतल्याचा दावा 'आउटलुक' या इंग्रजी नियतकालिकाच्या ताज्या अंकात करण्यात आल्याने खळबळ उडाली आहे.

'आम आदमी पार्टी'चे एक नेते आणि मुक्त पत्रकार आशिष खेतान यांनी पुणे व मुंबईला भेट देऊन, तसेच सर्व संबंधित पोलिस अधिकारी आणि अंधश्रद्धेचे प्रकार करणारी मंडळी यांच्याशी भेटीगाठी घेऊन, तसे त्यांनी दाभोलकरांच्या आत्म्याला पाचारण करण्यासाठी केलेल्या प्रयोगाला हजर राहून लिहिलेला हा लेख ताज्या अंकात प्रसिद्ध झालेला आहे -

परलोकविद्या, अतिंद्रिय शक्ती, जादूटोणा, चेटूक किंवा प्लॅचेटसारखे प्रकार खुन्याला शोधण्यासाठी करण्यात आल्याचे त्यात नमूद केले आहे.

दाभोलकरांच्या हत्येला २० ऑगस्ट रोजी एक वर्ष पूर्ण होईल. हत्येचा तपास मुंबई उच्च न्यायालयाने मे महिन्यात सीबीआयकडे सोपविला आहे. या लेखात केलेल्या दाव्यानुसार खेतान यांनी दाभोलकरांच्या मारेकऱ्यांच्या तपासाला कोणतेच यश मिळत नसल्याचे लक्षात आल्यानंतर आणि न्यायालयाकडून त्याबाबत वारंवार विचारणा सुरू झाल्यावर काहीसे अडचणीत आलेले पोलिस आयुक्त गुलाबराव पोळ यांनी जादूटोणा, परलोकविद्या किंवा अतींद्रिय शक्ती असल्याचा दावा करणाऱ्यांची मदत घेण्याचे ठरविले. या मंडळींच्या मदतीने दाभोलकरांच्या आत्म्याला पाचारण करून त्या आत्म्याकडून मारेकऱ्यांची माहिती घेण्याचे त्यांनी ठरविले. म्हणजेच दाभोलकर ज्या चेटूक-जादूटोणा-अधोरीविद्याविरोधी कायद्यासाठी झगडले त्या कायदानुसार पोलिसांचा हा तपास अपराधच ठरला असता, अशी टिप्पणीही खेतान यांनी केली आहे.

खेतान यांच्या म्हणण्यानुसार पोळ यांनी दाभोलकरांच्या आत्म्याला पाचारण करण्यासाठी ज्यांची मदत घेतली, त्यामध्ये निवृत्त पोलिस सहाय्यक आयुक्त आणि स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन परलोकविद्येच्या आधारे लोकांना सल्ला देण्याचे काम करणारे माजी पोलिस काँस्टेबल यांचा समावेश होता. खेतान यांनी दौंडला जाऊन माजी पोलिस काँस्टेबलची भेट घेऊन त्यांना हा प्रयोग करण्यास सांगितले. त्या आधारे त्यांनी लिहिले आहे, की ज्या वेळी दाभोलकरांचा आत्मा संचारल्याचे सांगितले, तेव्हा त्यांनी आत्म्याशी संवाद साधण्यास सुरुवात केली. आत्मा संचारल्याचे त्यांनी मराठीत सांगितले आणि प्रश्न विचारण्यास फर्माविले. खेतान यांना मराठी फारसे येत नाही, त्यामुळे त्यांनी इंग्रजीत प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली, तेव्हा 'दाभोलकरांच्या आत्म्याला' इंग्रजीचे फारसे ज्ञान नसल्याचे त्यांना जाणवले. यानंतर खेतान यांनी हिंदीतून प्रश्न विचारण्याचा प्रयत्न केला; परंतु 'आत्म्याने' मराठीतच बोलण्याचा आग्रह धरला. तपासाबाबत ज्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या त्याहून वेगळी माहिती 'आत्म्याने' सांगितली नाही किंवा मारेकरी कोण होते यावरही प्रकाश टाकला नाही, असे खेतान यांनी लिहिले आहे.

डॉ. दाभोलकर यांच्या हत्येच्या तपासादरम्यान कोणत्याही जादूटोण्याचा

आधार घेतलेला नाही. ते वृत्त खोडसाळपणाचे व चुकीचे आहे. त्याच्याशी तपासाचा संबंध नाही. चुकीचे वृत्त देणाऱ्याविरुद्ध कायदेशीर नोटीस पाठविणार आहे. असे गुलाबराव पोळ (पुण्याचे माजी पोलिस आयुक्त) यांनी म्हटले.

श्रीकांत इंगळहळ्ळीकर यांचे वृक्ष उद्यान

स्थानिक परिसर आणि जंगलामधून नष्ट होण्याच्या मार्गावर असणाऱ्या दुर्मिळ देशी वृक्षांच्या संवर्धनासाठी वनस्पती अभ्यासक श्रीकांत इंगळहळ्ळीकर यांनी 'वृक्ष उद्यान' हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. औषधी वृक्षांचा समावेश असणारी उद्याने शहरात मोठ्या प्रमाणात होत आहेत. अशा दुर्मिळ वृक्षांचा विसर पडून नये, यासाठी हा अभिनव प्रकल्प साकारण्यात येत आहे.

गोळेवाडी-आतकरवाडी रस्त्यावरील आपल्या शेतात इंगळहळ्ळीकर यांनी या अनोख्या उद्यानाच्या निर्मितीचे काम सुरू केले आहे. एक एकर जागेत ११० जातींचे दोनशे दुर्मिळ देशी वृक्ष येथे लावण्यात येणार आहेत. या प्रकल्पाचा प्रारंभ वनस्पती अभ्यासक श्री. द. महाजन यांच्या हस्ते ७ जुलै रोजी करण्यात आला.

याबद्दल इंगळहळ्ळीकर म्हणाले, "प्रकल्प उभारणीसाठी मी गेल्या चार-पाच वर्षांपासून प्रयत्न करत आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून देशी दुर्मिळ वृक्षांची रोपे, बिया मिळविल्या. त्यानंतर घरच्या घरी दुर्मिळ झाडांच्या बियांपासून रोपे तयार केली. आता ही रोपे पाच ते पंधरा फुटांपर्यंत वाढली असून, ती उद्यानात लावण्यात येतील."

प्रकल्पाच्या प्रारंभप्रसंगी काही रोपे लावण्यात आली. मात्र, उर्वरित रोपे पाऊस पडल्यानंतर लावण्यात येतील. तसेच उद्यानाच्या जागेवर उभारण्यात येणाऱ्या माहिती केंद्रात या वृक्षांची सविस्तर माहिती उपलब्ध होणार आहे, असे इंगळहळ्ळीकर यांनी सांगितले.

अंकोळ, उडळ, नागचाफा, धूप, कवशी, सुरंगी, टून, पाटल, मोखा, हिंगणबेट, कांडोळ, डाका, भुत्या, बेहरू, काकड, शमी, तिरफळ, आंबाडा, खारोटी, वाळूज, सुंदरी, बेलपाटा, समुद्रफळ, नेवर असे दुर्मिळ देशी वृक्ष या प्रकल्पांतर्गत लावण्यात येणार आहेत.

‘ए मॅनिफेस्टो फॉर चेंज’ चे प्रकाशन

आपल्या अँड्राईड मोबाईल मधील विश्वासाह अॅपच्या माध्यमातून घरबसल्या आपल्याला पसंतीच्या उमेदवाराला मतदान करता आले तर? हे कवळ स्वप्नरंजन नाही. माजी राष्ट्रपती आणि मिसाईल मॅन डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी आपल्या ‘ए मॅनिफेस्टो फॉर चेंज’ या पुस्तकात ई-निवडणूक प्रणालीच्या अंमलबजावणीबाबत ऊहापोह केला आहे.

‘भारत २०२०’ या ग्रंथाचे सहलेखक व्ही. पुनराज आहेत. या ग्रंथामध्ये २०२० पर्यंत भारत विकसित राष्ट्र बनणे किती आवश्यक आहे ही बाब कलाम यांनी अधोरेखित केली आहे.

‘हार्परकॉलिन्स इंडिया’ या प्रकाशन संस्थेने हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. कलाम म्हणाले की नव्या लोकपाल विधेयकात ज्याप्रमाणे केंद्रीय अन्वेषण विभाग, सक्त वसुली संचालनालय आणि सर्वोच्च न्यायालय या संस्थांना भ्रष्टाचाराची प्रकरणे हाताळण्याचा घटनात्मक अधिकाराची तरतूद आहे, तशीच स्वायत्ता निवडणूक आयोगाला देणे ही काळाची गरज आहे.

या प्रक्रियेत एका विशिष्ट मतदारसंघातून उमेदवार स्वतःचा उमेदवारी अर्ज भरेल. त्याचबरोबर निवडणूक अधिकारी काही क्षणांत राष्ट्रीय ओळखपत्र आणि संबंधित उमेदवाराची माहिती ऑनलाइन तपासेल. तसेच संबंधित उमेदवाराची पार्श्वभूमी, त्याची मालमत्ता, शिक्षण, त्याने घेतलेली कर्जे आणि अन्य कायदेशीर तपशील पडताळून पाहता येईल. हे केंद्र सरकारच्या ‘ई-गव्हर्नन्स’मुळे शक्य होणार आहे. तंत्रामुळे शंभर टक्के मतदान घडवून आणणे शक्य होणार असल्याचेही त्यांनी स्पष्ट केले. एखाद्या मंत्रालया विकासाची दृष्टी असेल तर, चांगल्या नोकरशहांना हाताशी धरून बदल घडवून आणला तर प्रगती होऊ शकते. चांगले नेतृत्व लाभलेल्या राज्यांत मोठी गुंतवणूक होते, असे त्यांनी सांगितले.

मल्हार महोत्सव

मल्हार रागाच्या विविध प्रकारांतून उलगडलेला पावसाचा चिंब स्पर्श, ठुमरी, दादरा आणि झुलाने प्रसिद्ध गायिका आरती अंकलीकर यांच्या शास्त्रीय आणि उपशास्त्रीय गायकीने रसिकांवर सप्तसुरांची बरसात केली.

मैफल रंगत असतानाच अंकलीकरांनी तालमाला सादर केली. आडचौताल, झपताल, तीनताल, एकताल आणि राग मिया मल्हारात

‘नादब्रह्म परमेश्वर’ ही तानसेनांवरची बंदिश गात त्यांनी मैफल आगळ्या उंचीवर नेली. वर्षा ऋतूत गायल्या जाणाऱ्या ‘झुला’ या उपशास्त्रीय प्रकारातील ‘आओ सब सखियन झुलन बंधाओ’ ही रचना अंकलीकरांनी खुबीने पेश केली. मैफल उत्तरोत्तर रंगत गेली.

रोहित मुजुमदार (तबला), धनंजय वसवे (तबला), राजेंद्र साळुंके (तालवाद्य), तन्मय देवचके (हार्मोनियम), भक्ती पिळणकर, रिद्धी देशमुख (तानपुरा), स्वरूपा बर्वे आणि देववर्णा बसू (गायन) यांनी तितकीच समर्पक साथसंगत केली. केतन गाडगीळ यांनी निवेदन केले.

भारतीय कथन परंपरा

‘कल्पनाशक्तीच्या जोरावर चित्रकार कोणतेही कथानक मांडत असला तरी त्याच्या चित्रात तत्कालीन जीवनशैली, वैचारिक परंपरा आणि सामाजिक स्थित्यंतराचे अप्रत्यक्षरीत्या पडसाद उमटलेले दिसतात. त्यामुळेच रामायण, महाभारतासह अनेक जातक कथांमधील चित्रमालिका या प्रांतरचना आणि विविध साम्राज्यांनुसार बदललेल्या पाहायला मिळतात,’ असे मत आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे चित्रकार, लेखक आणि समीक्षक गुलाम महंमद शेख यांनी व्यक्त केले.

ज्येष्ठ नाटककार मकरंद साठे आणि अभिनेते गजानन परांजपे यांनी प्रा. राम बापट यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ शेख यांनी ‘कहाणी भाषा आणि संहितेची : भारतीय कलेतील कथनाच्या परंपरा’ या विषयावर व्याख्यान दिले. ज्येष्ठ चित्रकार सुधीर पटवर्धन अध्यक्षस्थानी होते. दुर्मिळ, बोलक्या आणि वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रांच्या स्लाइडमधून शेख यांनी कथा सरित्ससागर ते पंचतंत्रातील कथांची चित्रमालिका काळानुसार कशी बदलत गेली, याचे पैलू उलगडले.

शेकडो वर्षांपूर्वी बोलीभाषेतून रामायण, महाभारत, कृष्णलीलांचा प्रसार झाला; मात्र या संवादसाखळीने समाजव्यवस्थेनुसार मूळ कथानकात सोयीस्कररीत्या अनेक बदलही केले. कहाण्यांचा हा प्रवास सुरू असतानाच चित्रकलेचा उदय झाला अन् या नव्या कलेचा वापर कथांच्या प्रसारासाठी सुरू झाला. चित्रकारांनी त्यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना देऊन चित्रे रेखाटली. यामध्ये सामाजिक व्यवस्थेतील मानसिकतेचे प्रतिबिंब दिसते,’ असे शेख म्हणाले.

अजिंठा लेण्यांमध्ये पूर्वजांनी काढलेल्या चित्रांपासून ते विसाव्या शतकातील भारतीय कथानकांवर आधारित चित्रमालिकेचा प्रवास शेख यांनी श्रोत्यांना घडवला. स्लाइड शोच्या माध्यमातून त्यांनी देशातील उत्तरेच्या राज्यांपासून दक्षिणेकडील राज्यांमधील कारागिरांनी काढलेल्या चित्रांतून प्रांतरचना, संस्कृती-परंपरा कशा दिसून येतात, याचे विश्लेषण केले.

कालिदासाबाबतचे नव्या पिढीचे अडाणीपण

‘महाकवी कालिदास दिना’च्या निमित्ताने राज्यातील युवकांचे सर्वेक्षण केले. त्यातून तरुणाईच्या अनभिज्ञतेसोबतच शिक्षणपद्धतीची उदासीनता-देखील लक्षात येते.

कालिदासाचे काव्य, नाट्य प्रत्येकाला मुखोद्गत असावे, अशी उपेक्षा करणे चुकीचेच आहे. पण किमान ‘मेघदूत’ काय आहे, याची जाण नव्या पिढीला नक्कीच अपेक्षित असते. ‘पत्नीविरहामुळे व्याकुळलेल्या कालिदासाने आपल्या पत्नीला मेघाबरोबर धाडलेल्या संदेशाच्या कल्पनेवर ‘मेघदूत’ हे महाकाव्य आहे,’ एवढी माहिती देणारे केवळ वीस टक्के तरुण आज महाराष्ट्रात आहेत. तसेच आपण मेघदूत वाचलेले नाही, असे सांगणारे तरुणही यामध्ये आहेत.

पुणे आणि नाशिक शहरातील तरुणांना कालिदासाच्या साहित्यात उत्तम रस असल्याचे जाणवले. मुंबई, नागपूर आणि इतर शहरांमधून मात्र निराशा जाणवली. नागपुरातील अभिषेक काणे नावाच्या एका तरुणाने ‘कालिदासाच्या मेघदूताकडे वैज्ञानिक दृष्टीने बघण्याची आता गरज आहे,’ असे सांगून दिलासा दिला; तर कालिदासाच्या या संस्कृत महाकाव्यावर ‘मेघदूतम्’ नावाची मालिका पूर्वी यायची, अशी आठवणदेखील काही तरुणांनी सांगितली.

‘ललाटलेख’चे प्रकाशन

‘सिंधू संस्कृतीच्या अस्तित्वाबद्दल बरेच समज-गैरसमज आहेत. मात्र, सिंधू संस्कृती आणि लिपी अस्तित्वात होती, या संकल्पनेला पुष्टी मिळणारे अनेक पुरावे मिळत आहेत. त्यामुळे सिंधू संस्कृती आणि लिपीचे अस्तित्व नाकारता येणार नाही,’ असे मत डेक्कन कॉलेजच्या पुरातत्व विभागाचे प्रा. डॉ. वसंत शिंदे यांनी मांडले.

दिवंगत पुरातत्त्व अभ्यासक डॉ. शोभना गोखले यांच्या ललाटलेख या पुस्तकाचे प्रकाशन ज्येष्ठ प्राच्यविद्या संशोधक डॉ. म. के. ढवळीकर यांच्या हस्ते नुकतेच झाले. त्यावेळी त्यांच्या भगिनी शकुंतला फडणीस, प्रकाशक देवयानी अभ्यंकर कुलकर्णी, डॉ. श्रीपाद भट आदी उपस्थित होते.

‘सिंधू संस्कृती लयास गेल्यानंतरही या लिपीचा प्रवास सुरूच होता, असे पुरावेही मिळाले आहेत. या लिपीची एकसूत्रता मांडण्यासाठी विविध विभागांनी एकत्र येण्याची गरज आहे. ही गरज ओळखूनच डेक्कन कॉलेजच्या भाषाशास्त्र, संस्कृत आणि पुरातत्त्वशास्त्र विभागांनी एकत्र येऊन सिंधू लिपीचे वाचन करण्याचे ठरवले आहे,’ अशी माहिती शिंदे यांनी दिली.

अरुणोदय आत्मचरित्राचे प्रकाशन

‘कथा, कादंबऱ्या आणि आत्मचरित्राचे वाचन हे दोन्ही भिन्न स्वरूपाचे अनुभव असतात. ललित वाङ्मय वाचताना वाचक देहभान हरपतो. तर आत्मचरित्रातून लेखकाचे जीवन आणि स्वतःचे जीवन यांची तुलना वाचक करत असल्याने अनन्य अनुभव मिळतो,’ असे मत ज्येष्ठ समीक्षक डॉ. द. भि. कुलकर्णी यांनी मांडले.

अथर्व प्रकाशनतर्फे अरुण बोडस लिखित अरुणोदय या आत्मचरित्राचे प्रकाशन डॉ. कुलकर्णी यांच्या हस्ते झाले. डॉ. उषा कोटबागी, डॉ. वैजू भागवत, सुहासिनी ताम्हनकर, मुकुंद जोशी, अनिरुद्ध घोरपडे आदी या वेळी उपस्थित होते. संजय ताम्हनकर यांनी सूत्रसंचालन केले. संगीत मैफलीने कार्यक्रमाची सांगता झाली.

गझल हा उपासनेचा काव्यप्रकार

गझल हा काव्यप्रकार भावनात्मकतेशी जोडलेला आहेत. यात वासना नाही, तर उपासना असते असे मत ज्येष्ठ प्रतिभा मोडक यांनी व्यक्त केले. आडकर फाउंडेशनतर्फे डॉ. हेलन केलर जयंतीनिमित्त दृष्टिहीन गझलकार विजय आव्हाड यांना पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. फाउंडेशनचे अध्यक्ष अॅड. प्रमोद आडकर, डॉ. सहिंद्र भावलेकर, शाहीर सुरेश वैराळकर आदी या वेळी उपस्थित होते. गझलेचे नाते वेदनेशी असून, आव्हाड यांच्या गझलेतून वेदनेप्रमाणेच वास्तव आयुष्याचेही दर्शन होते, असे वैराळकर यांनी सांगितले.

डॉ. मधुसूदन घाणेकर यांच्या राष्ट्रीय विक्रमांची नोंद

इंडिया बुक ऑफ रेकॉर्ड्स या संस्थेने डॉ. मधुसूदन घाणेकर यांच्या कामगिरीची दखल घेऊन दोन विक्रम नोंदवले. आहेत. डॉ. घाणेकर यांनी दोन वर्षांपूर्वी १११ एकपात्री अनुबोधपट तयार केले होते. त्यांचे सादरीकरणही जानेवारी २०१२मध्ये करण्यात आले. तसेच तब्बल २७ अभिनेत्रींना घेऊन त्यांनी चित्रपट केला होता. या चित्रपटात कथा, पटकथा, संवाद, गीते, संगीत, दिग्दर्शन, अभिनय आदी जबाबदाऱ्या त्यांनी निभावल्या होत्या. सा फिल्मस या संस्थेने या चित्रपटाची निर्मिती केली होती. या दोन कामांसाठी त्यांचे नाव राष्ट्रीय बुक ऑफ रेकॉर्ड्समध्ये नोंदविले गेले आहे.

७वी आवृत्ती

अदम्य जिद्द

लेखक - डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम

अनुवाद - सुप्रिया वकील

किंमत : २००/-रु. | पोस्टेज : ३०/-रु.

‘अदम्य जिद्द’ हे डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम यांनी विविध प्रसंगी, विविध ठिकाणी केलेली भाषणे, संवाद, चर्चा यांचे संकलन आहे. रामेश्वरच्या सागरतीरापासून ते राष्ट्रपती भवनापर्यंतच्या त्यांच्या विलक्षण जीवनप्रवासाचे लख्ख प्रतिबिंब यात उमटले आहे. ‘अदम्य जिद्द’ हे आहे त्यांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाचे व चिंतनाचे सार. विकसित भारताचे स्वप्न पाहणाऱ्या एका थोर, द्रष्ट्या नेत्याचा कणखर आदर्श या पुस्तकात पाहायला मिळतो. हा आहे एका मूल्यप्रेमी, देशभक्त, सच्च्या ज्ञानोपासकाच्या नितळ काळजाचा उत्कट उद्गार! अनेक घटना, प्रसंग, कथा, सुविचार यांची ओघवती माला गुंफत डॉ. ए.पी.जे.अब्दुल कलाम आपल्याला एका चिंतनशील विचारवंत, वैज्ञानिक, शिक्षक व राष्ट्रपती अशा विविध भूमिकांमध्ये भेटतात, त्यांतून त्यांच्या व्यक्तित्वाचे मार्गदर्शक व प्रेरणादायी असे विविध पैलू झळाळून उठले आहेत. हे अनमोल विचारधन सर्वांनाच विचारास प्रवृत्त करणारे व आदर्शवत आहे.

पुरस्कार

रावसाहेब कसबे यांना 'सुगावा पुरस्कार'

सुगावा प्रकाशनतर्फे दिल्या जाणाऱ्या सुगावा पुरस्काराचे पहिले मानकरी म्हणून ज्येष्ठ लेखक डॉ. रावसाहेब कसबे यांची निवड करण्यात आली आहे. वैचारिक, साहित्यिक आणि सामाजिक क्षेत्रात विशेष कार्य करणाऱ्या व्यक्तीस या वर्षीपासून हा पुरस्कार देण्यात येणार आहे. प्रकाशक प्रा. विलास वाघ यांनी पत्रकार परिषदेत ही माहिती दिली.

११ हजार रुपये रोख आणि स्मृतिचिन्ह असे या पुरस्काराचे स्वरूप आहे. ज्येष्ठ विचारवंत अॅड. गोविंदराव पानसरे यांच्या हस्ते हा पुरस्कार दिला जाणार आहे. ज्येष्ठ समाजवादी कार्यकर्ते भाई वैद्य या वेळी उपस्थित राहणार आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, झोत, दलित चळवळीची वाटचाल, आंबेडकर आणि मार्क्स या कसबे यांच्या पुस्तकांना वाचकांची विशेष दाद मिळाली आहे. प्रा. वाघ यांचा नुकताच सार्वजनिक सत्कार करण्यात आला होता. या सत्काराच्या निधीचा वापर 'सुगावा' संस्थेच्या नावाने पुरस्कार देण्यासाठी केला जावा अशी इच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली होती.

जानोरीकर संगीत भूषण पुरस्कार

गानवर्धन संस्थेतर्फे ज्येष्ठ पत्रकार आणि संगीत समीक्षक अशोक श्री. रानडे यांना पं. त्र्यंबकराव जानोरीकर संगीत भूषण पुरस्कार जाहीर झाला आहे. दहा हजार रुपये आणि मानपत्र असे या पुरस्काराचे स्वरूप आहे.

भेंडीबाजार घराण्याचे बुजुर्ग गायक पं. त्र्यंबकराव जानोरीकर यांच्या शिष्या आणि ज्येष्ठ गायिका डॉ. सुहासिनी कोरटकर यांनी गानवर्धन संस्थेच्या माध्यमातून सुरू केलेला हा पुरस्कार ग्वाल्हेर घराण्याचे ज्येष्ठ गायक पं. विद्याधर व्यास यांच्या हस्ते रानडे यांना हा प्रदान करण्यात आला.

संस्थेचे अध्यक्ष कृ. गो. धर्माधिकारी, डॉ. सुहासिनी कोरटकर आणि पुणे विद्यापीठाच्या ललित कला केंद्राच्या प्रमुख डॉ. शुभांगी बहुलीकर या वेळी उपस्थित होत्या. १८ वर्षे संगीत मैफलीची विश्लेषणात्मक समीक्षा, कलाकारांच्या सांगीतिक वाटचालीसंदर्भातील लेख, विशेष मुलाखती, 'नादयात्रा' ही शास्त्रीय संगीतावरील विवेचनात्मक लेखमाला असे रानडे यांनी विपुल लेखन केले आहे.

पठ्ठे बापूराव पुरस्कार

आधुनिक शाहीर हे खऱ्या अर्थाने लोककवीच आहेत. ज्या मोजक्या शाहिरांनी आजच्या काळात पोवाड्यांची परंपरा जतन केली, त्यात शाहीर दादा पासलकरांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल.

विद्यार्थीदशेत आकाशवाणीवरून शा. पिराजीराव सरनाईक, शा. निवृत्ती पवार, शा. पुंडलिक फरांदे अशा कैक शाहिरांचे वीरश्रीयुक्त पोवाडे त्यांनी ऐकले. तेव्हापासून पोवाडे रचणे आणि साभिनय सादर करणे याचा छंद त्यांना जडला. दहावीच्या वर्गात असताना १९६७ सालच्या कोयनानगर धरणीकंपावर रचलेल्या पोवाड्यांनं त्यांना शाहिरी बिरुदानं सन्मानलं गेलं. पहिल्या महाराष्ट्र शाहिरी परिषदेच्या अधिवेशनात लाभलेल्या शा. पांडुरंग खाडिलकर, शा. आत्माराम पाटील, शा. जंगम स्वामी, शा. दादा कोंडके, शा. साबळे यांच्या सहवासानं त्यांचं चिंतन - मनन - वाचन दृढहोत गेलं... शाहिरी ही प्रत्येक काळाची आरोळी असल्याची सिद्धता त्यांना कळाली. तेव्हापासून शाहिरीच्या जतन संवर्धनासाठी त्यांनी पूर्णवेळ स्वतःला वाहून घेतलं.

धडवली हे मुसा खोऱ्यातलं त्यांचं मूळ गाव. पासलकरांकडे परंपरेने चालत आलेली देशमुखी होती. शिवकालीन शाहीर यमाजी रचित वीर बाजी पासलकरांच्या दीर्घ पोवाड्यांनं त्यांच्यावर गारुड केलं. मात्र, त्यातल्या हर एक चौकातल्या आवर्तनावर त्यांना काही केल्या चाल लावता येईना. तेव्हा मूळ आशय तोच ठेवून त्यांनी नव्या पोवाड्याची निर्मिती केली. वीर बाजी पासलकरांच्या जन्मगावी मुसा खोऱ्यात पुतळ्याच्या अनावरणप्रसंगी त्यांनी तो गाऊन दाखवला; पण देशमुखी घराण्यातल्या मुलानं तुणतुणं हाती घेऊन डफगाणं म्हणणं भाऊबंदकीला फारसं रुचलं नाही. काहीसा उपहास वाट्याला आला. मात्र, त्यामुळे जराही विचलित न होता शाहिरीची उर्मी

तशीच ठेवून ते पुढे नाट्यक्षेत्राकडे वळले.

दादा पासलकरांच्या मते पोवाडा हे एक प्रकारचे नाटकच असते. मुख्य शाहीर व त्याचा साथीदार हे दोघही पोवाड्यातल्या व्यक्तीच्या सोंगाची बतावणी करीत असतात... भेदिक शाहिरीचा प्रारंभ भक्ती रसातला... तंबोरा वाद्यातला भोपळा तेवढा काढला. त्याचं तुणतुणं झालं.... हलगीची जागा डफानं घेतली. लोककलावंतांनी निरनिराळी वाद्ये लोकरंजनासाठी प्रबोधनासाठी समर्पित केली. ही त्यांची शोधवृत्ती ते प्रभावीपणे मांडत राहतात.

महाराष्ट्र शाहिरी परिषदेचे अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष, सरचिटणीस व प्रांताध्यक्ष अशी विविध पदे भूषवून त्यांनी महाराष्ट्रभर भ्रमंती केली. शाहिरांचं संघटन, सादरीकरण, शाहिरी शिबिर आणि पहिले मराठी शाहिरी साहित्य संमेलन भरवण्यासाठी त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. आजवर शाहिरी वाङ्मयावर ५०च्या वर लेख आणि शाहिरीवर दोन पुस्तके त्यांच्या नावावर प्रसिद्ध आहेत. 'मंगल थिएटर'ची स्थापना करून त्यांनी विद्यार्थ्यांना शाहिरी बाण्याचे, नाट्यरंगाचे प्रशिक्षण मोफत दिले आहे.

आत्मकथनाला पुरस्कार

जीवनामध्ये काय कमावले आणि काय गमावले याचा ताळेबंद म्हणजे आत्मचरित्र. वस्तुनिष्ठ पद्धतीने आत्मचरित्र लेखन करण्यासाठी लेखकाला आपल्या आत्ममध्ये डोकावता आले पाहिजे, असे मत पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. अविनाश आवलगावकर यांनी व्यक्त केले.

सुखकर्ता सांस्कृतिक प्रतिष्ठानतर्फे ज्येष्ठ नेते भाई वैद्य यांच्या हस्ते ह. ल. निपुणगे यांना 'हलचल' या आत्मकथनासाठी साहित्यसंवर्धन पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. प्रतिष्ठानचे अध्यक्ष मिलिंद तांबोळी या वेळी उपस्थित होते.

आवलगावकर म्हणाले, काय लिहावे आणि काय लिहू नये हे आत्मचरित्र लेखन करताना लेखकांना निश्चित करता येत नाही. त्यामुळेच मराठीमध्ये 'स्मृतिचित्रे'ची उंची गाठणारे आत्मचरित्र निर्माण झाले नाही. आत्मकथन लेखनामध्ये केवळ आत्मस्तुती असू नये. तर लेखकाला आपल्यातील दोष देखील मांडता आले पाहिजेत.

भाई वैद्य म्हणाले, जीवनाकडे परखडपणे पाहण्याची वृत्ती असलेलाच

सच्चे आत्मकथन लिहू शकतो. आयुष्यामध्ये सहकार्य करणाऱ्या प्रत्येकाविषयी व्यक्त झालेली कृतज्ञता हे हलचल पुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे. खुसखुशीत शैलीतील लेखनामध्ये प्रांजळपणा आहे.

ह. ल. निपुणगे म्हणाले, महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या निवडणुकीमध्ये पराभव झाल्यामुळेच मी हे आत्मकथन लिहू शकलो. सध्या पुस्तकाची जाहिरात करणे अवघड झाले आहे. पण, या पुरस्कारामुळे वाचक मोठ्या संख्येने पुस्तकाकडे आकृष्ट होतील.

कथादीप पुरस्कार

“स्त्रियांचे लेखन कौटुंबिक गोष्टी आणि नातेसंबंधांच्या मर्यादा ओलांडून पुढे जात नाही असा आरोप होतो. परंतु हा आरोप सर्वच मराठी साहित्यावर करता येईल. याचा अर्थ स्त्री लेखिका तेच-ते लिहितात असा नव्हे. अथांग असलेल्या मानवी जीवनाच्या एखाद्याच तुकड्याने त्यांचे लक्ष वेधून घेतले तर त्यात गैर काहीच नाही. त्या एका तुकड्याचे विविध तुकडे हाताळणे महत्त्वाचे असते,” असे मत जेष्ठ लेखिका मंगला आठलेकर यांनी व्यक्त केले.

साहित्यदीप प्रतिष्ठानतर्फे दिला जाणारा ‘कथादीप पुरस्कार’ आठलेकर यांच्या हस्ते प्रसिद्ध लेखिका मोनिका गजेंद्रगडकर यांना देण्यात आला. ज्योत्सना चांदगुडे, धनंजय तडवळकर, प्रा. मिलिंद जोशी या वेळी उपस्थित होते.

आठलेकर म्हणाल्या, “पाश्चात्य साहित्य वाचताना मराठी साहित्यातील नातेसंबंधांच्या विषयांची मर्यादा जोरकसपणे जाणवते. स्त्री लेखिकांवर केवळ कौटुंबिक विषय हाताळत असल्याचा आरोप होत असला तरी मानवी नातेसंबंधांचे विविध पदर त्या उलगडतात. मोनिकाच्या लेखनाला चिंतनाचा स्पर्श असतो. तिच्या लेखनात आक्रमक स्त्रीवाद आढळत नाही. स्त्रीवादाचा गाजावाजा न करताही तिचे लेखन स्त्रीच्या हक्कांविषयी आणि स्त्रीने पुरुषी सत्तेविरोधात केलेल्या बंडाविषयी बोलते. एकूण समाजजीवनाविषयीही ती समाजसुधारणेचा कोणताही पवित्रा न घेता ताकदीने लिहिते.”

गजेंद्रगडकर म्हणाल्या, “कथेच्या मर्यादित अवकाशात आयुष्य पकडणे हे आव्हान असते. पण जे लिहावे ते कसदार असावे अशी आकांक्षा ठेवून मी लिहिते. श्री. पु. भागवत यांच्या हाताखाली संपादनाचे धडे

गिरवण्याची संधी मला मिळाली. त्यामुळे लिहिताना माझ्यातील समीक्षक माझ्यातील लेखिकेवर अंकुश ठेवतो.”

‘डीएसके’ सेल्फमेड मॅन पुरस्कार

‘संकटे येतात आणि जातात, त्यांना घाबरण्यापेक्षा मित्र केले पाहिजे. परिस्थितीपुढे न झुकता, येणाऱ्या अडचणींना तोंड देत, संधी शोधत जो स्वतःचा मार्ग स्वतःच घडवतो, कष्टाने आणि जिद्दीच्या जोरावर यशाचे शिखर गाठतो, तोच खरा सेल्फ मेड मॅन,’ अशा शब्दात प्रसिद्ध उद्योजक आणि डीएसके समूहाचे संस्थापक डी. एस. कुलकर्णी यांनी तरुणांना यशस्वी होण्याचा कानमंत्र दिला.

यशवंतराव चव्हाण नाट्यगृहामध्ये आयोजित या कार्यक्रमात प्रसिद्ध वस्त्र उद्योजक आणि ‘सिलाई’चे संस्थापक अध्यक्ष चंद्रशेखर ऊर्फ दादा गुजर यांना ‘पर्सिस्टंट सिस्टिम्स’चे संस्थापक अध्यक्ष डॉ. आनंद देशपांडे यांच्या हस्ते ‘डीएसके सेल्फ मेड मॅन’ या पुरस्काराने गौरवण्यात आले. सन्मानपत्र आणि एक लाख रुपये असे पुरस्काराचे स्वरूप होते.

उद्योजकाच्या यशामागे असलेल्या वाटचालीचा प्रवास घडवताना. कुलकर्णी म्हणाले, ‘यशस्वी उद्योजक होण्यासाठी वशिला अथवा राजकीय क्षेत्रातील ओळखीची गरज नाही. निश्चित केलेले ध्येय पूर्ण करण्यासाठी कष्ट करण्याची तयारी, कितीही संकटे आली तरी त्यांना सामोरे जाण्याचे ध्येय असेल, तर यश तुमच्याकडे चालून येते. शून्यातून विश्व उभे केलेले अनेक उद्योजक आज समाजामध्ये आहेत. त्यांचा आदर्श ठेवून त्यांच्याकडून मिळालेल्या अनुभवाच्या शिदोरीचा उपयोग करून तरुणांनी उद्योग क्षेत्रात पुढे गेले पाहिजे.’

यशस्वी उद्योजक होण्यासाठी दूरदृष्टी, ध्येयनिश्चिती, टीम वर्क, नेतृत्व, आत्मविश्वास, सातत्य या गुणांची भूमिका किती महत्त्वाची असते, याबद्दल देशपांडे यांनी मार्गदर्शन केले. गुजर यांनीही मनोगत व्यक्त केले.

कार्यक्रमामध्ये समाजातील वंचितांसाठी कार्य करणाऱ्या संस्थांचाही गौरव करण्यात आला. यात भटके विमुक्त विकास प्रतिष्ठान (उस्मानाबाद), निवांत अंधमुक्त विद्यालय (पुणे) आणि महामानव बाबा आमटे सेवा प्रतिष्ठान (अहमदनगर) यांचा समावेश होता.

‘उद्योग क्षेत्रातील प्रचंड अनुभव गाठीशी असताना तुम्ही इतरांना प्रेरणा

देण्यासाठी आत्मचरित्र का लिहित नाही, असा प्रश्न अनेक जण मला प्रत्येक वाढदिवसाला विचारतात; पण माझी लेखणी दुसऱ्याच्या हातात देऊन पुस्तक लिहायचे नव्हते, म्हणून मी आजपर्यंत पुस्तक प्रसिद्ध केले नाही; मात्र माझा प्रवास पुस्तकबद्ध करावा, असे आता मनापासून वाटते आहे. त्यामुळे वर्षभरात मी स्वतः लेखन करून पुढच्या वाढदिवसाला तुमच्या उपस्थितीत माझ्या आत्मचरित्राचे प्रकाशन करणार आहे,' असे डी. एस. कुलकर्णी यांनी सांगितले.

विराज जोशी याला 'डॉ. सुब्बलक्ष्मी फेलोशिप'

मुंबई येथील श्री षण्मुखानंद फाईन आर्टस् अँड संगीत सभा या संस्थेतर्फे देण्यात येणारी 'श्री षण्मुखानंद भारतरत्न डॉ. एस. एस. सुब्बलक्ष्मी फेलोशिप' यंदा पं. भीमसेन जोशी यांचा नातू विराज जोशी याला जाहीर झाली आहे. ही फेलोशिप प्रतिवर्षी रुपये एक लाख इतकी असून, ती तीन वर्षासाठी दिली जाते. ही फेलोशिप १६ सप्टेंबर २०१४ रोजी होणाऱ्या कार्यक्रमात दिली जाणार आहे.

विराज याने २०१२ मध्ये सवाई गंधर्व भीमसेन महोत्सवामध्ये प्रथमच अभंग सादर करून रसिकांची वाहवा मिळवली होती. विराज आता मिरज येथे होणाऱ्या अब्दुल करीम खाँ महोत्सवामध्ये भाग घेणार आहे. तो संगीताचे शिक्षण पं. श्रीकांत देशपांडे यांचे शिष्य सुधाकर चव्हाण आणि वडील श्रीनिवास जोशी यांच्याकडून घेत आहे.

आसावरी काकडे यांना मृण्मयी पुरस्कार

'मृण्मयी'या आपल्या आवडत्या कादंबरीच्या नावाने स्वतः गोनीदांनी १९९१ पासून हा पुरस्कार सुरू केला. त्यांच्या निधनानंतर त्यांची कन्या वीणा देव आणि त्यांच्या कुटुंबीयांच्या वतीने हा पुरस्कार दिला जातो. या वर्षी या पुरस्काराचे चोविसावे वर्षे आहे. तर समाजसेवेसाठी स्वतःला वाहून घेतलेल्या व्यक्ती आणि संस्थांसाठी देण्यात येणाऱ्या 'नीरा-गोपाल-पुरस्काराचे हे दहावे वर्ष आहे. श्रीमती काकडे यांच्या आजवरच्या दर्जेदार वाङ्मयीन सेवेबद्दल त्यांना 'मृण्मयी' तर राजापूरकर यांना त्यांच्या नडियाद (गुजरात) येथील वैद्यकीय समाजसेवेसाठी 'नीरा-गोपाल पुरस्कार' देण्यात आला.

हिंदकेसरी आंदळकर यांना राजर्षी शाहू पुरस्कार जाहीर

राजर्षी शाहू मेमोरिअल ट्रस्टच्या वतीने दरवर्षी शाहू जयंतीनिमित्त समाजप्रबोधन, साहित्य, कला, संस्कृती, संगीत, क्रीडा आदी क्षेत्रांत दीर्घकाळ योगदान देणाऱ्या व्यक्ती अथवा संस्थेस 'राजर्षी शाहू पुरस्कार' प्रदान करण्यात येतो.

या वर्षी हिंदकेसरी गणपतराव आंदळकर यांना श्रीमंत छत्रपती शाहूमहाराज यांच्या हस्ते हा पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. अध्यक्षस्थानी जिल्ह्याचे पालकमंत्री हर्षवर्धन पाटील होते.

यापूर्वी कुस्तीगिरांचे कुशल मार्गदर्शक गुरू हनुमान, भाई माधवराव बागल, डॉ. व्ही. शांताराम, डॉ. बाबा आढाव, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, कुसुमाग्रज, न्यायमूर्ती पी. बी. सावंत, रयत शिक्षण संस्था, जयंत नारळीकर, प्रा. एन. डी. पाटील, डॉ. भालचंद्र मुणगेकर, प्रा. शिवाजीराव भोसले, आशा भोसले, डॉ. आ. ह. साळुंखे, कॉ. गोविंद पानसरे, प्रा. पी. बी. पाटील आदी मान्यवरांना हा पुरस्कार देण्यात आला होता.

केळकर यांना राष्ट्रीय पुरस्कार

केंद्र सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागातर्फे पाणी यंत्रणा विकसित करणारे पद्माकर केळकर यांना 'नॅशनल ॲवॉर्ड टू कमर्शियलाइझेबल पेटंट्स' हा विशेष पुरस्कार दिल्ली येथील कार्यक्रमात इस्त्रोचे अध्यक्ष वाय. एस. राजन यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला.

दहाव्या 'टॅग' पुरस्कारांचे वितरण

“जाहिरातींचा प्रवास हा मासिक, दैनिक आणि दूरचित्रवाणी अशा तिहेरी मार्गातून होत आहे. या क्षेत्रात तंत्रज्ञानाच्या मदतीने कल्पकतेला अधिकाधिक वाव असून, जाहिरातींचा भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे,” असे मत ज्येष्ठ साहित्यिक ह. मो. मराठे यांनी व्यक्त केले.

'द ॲक्टिव्ह ग्रुप' तर्फे जाहिरात संस्थांना देण्यात येणाऱ्या दहाव्या 'टॅग' पुरस्कार वितरणप्रसंगी नृत्यांगना डॉ. सुचेता भिडे-चाफेकर, ॲक्टिव्ह ग्रुपच्या सुमती दिघे उपस्थित होत्या. या क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या पंचवीस संस्थांना पुरस्कार देण्यात आले. छायाचित्रण, संपादन कौशल्य, मुद्रित कौशल्य, लेखन, कल्पकता याबाबत पारितोषिके देण्यात आली.

सुमारे नव्वद संस्थांनी भाग घेतला, पुण्यासह नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद, नगर, अमरावती येथील संस्थांनी कलाकृती सादर केल्या.

मराठे म्हणाले, “वाचकांची आवड आणि समज यांचा काळजीपूर्वक विचार करून जाहिरात केली जावी. या क्षेत्रांतील आव्हाने आणि दूरचित्रवाहिन्यांचा प्रसार पाहता येत्या काळात स्पर्धाही निश्चित आहे. “डॉ. चाफेकर म्हणाल्या, “चित्रकलेविषयी आत्मीयता असल्याने त्यातील नवीन प्रयोगाचे कौतुक वाटते. गायन आणि नृत्य या कलाही ‘अप्लाइड आर्ट’चाच एक भाग आहेत.”

हेमलकसा प्रकल्पाला कृष्णानंद पुरस्कार जाहीर

‘माहेर महिला प्रतिष्ठान’ तर्फे के. आर. पाटील आणि सुनंदा पाटील यांच्या स्मरणार्थ दिला जाणारा ‘कृष्णानंद पुरस्कार’ आनंदवन महारोगी सेवा समिती आणि हेमलकसा लोकबिरादरी प्रकल्पास सिक्कीमचे राज्यपाल श्रीनिवास पाटील आणि सर्वोच्च न्यायलयाचे निवृत्त न्यायमूर्ती पी. बी. सावंत यांच्या हस्ते दिला गेला.

डॉ. क्षीरसागर यांना कृषी पुरस्कार

पुण्यातील प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आणि साहित्यिक डॉ. क. कृ. क्षीरसागर यांना ‘वसंतराव नाईक कृषी संशोधन व ग्रामीण विकास प्रतिष्ठानचा कृषीविषयक साहित्य पुरस्कार उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला.

डॉ. क्षीरसागर यांना ‘देशोदेशीचे कृषी-शास्त्रज्ञ’ या साहित्याबद्दल पुरस्काराने गौरविण्यात आले. २१ हजार रुपये मानधन आणि मानचिन्ह शाल व श्रीफळ असे या पुरस्काराचे स्वरूप आहे. लोकसहभागाने पर्यावरण समृद्धीविषयक प्रकल्प यशस्वी करणाऱ्या संगमनेर येथील ‘दंडकारण्य अभियाना’ला वसंतराव नाईक सामायिक पुरस्कार प्राप्त झाला. फलोत्पादन, कृषी उत्पादन निर्यात, भाजीपाला, फुलशेती, सामाजिक वनीकरण, जलसंधारण, दुग्ध व्यवसाय, कृषिमाल प्रक्रिया, मधमाशी पालन, कृषी पत्रकारिता आदी विभागांमध्येही विविध मान्यवरांना पुरस्कार देण्यात आले.

नरेंद्र बऱ्हाटे, गोपाल मणियार यांना 'उद्यमगौरव पुरस्कार'

शेठ चिमणलाल गोविंददास मेमोरिअल ट्रस्टतर्फे सीड इन्फोटेकचे व्यवस्थापकीय संचालक नरेंद्र बऱ्हाटे आणि नगर येथील मेघनंद ग्रुप ऑफ इंडस्ट्रीजचे गोपाल मणियार यांना उद्यमगौरव पुरस्कार देण्यात आला आणि 'विज्ञानवाहिनी' संस्थेचे जयंत फाळके आणि इचलकरंजी येथील अनुतारा बाल प्रसारक मंडळाचे विनायक गद्रे यांना 'सेवागौरव' पुरस्कार देण्यात आला.

टाटा टेलीसर्व्हिसेसचे माजी अध्यक्ष किशोर चौकर यांचे 'जनसामान्यांच्या महत्त्वाकांक्षा आणि विकासाचे राजकारण' या विषयावर व्याख्यान झाले. ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. वसंत गोवारीकर निवड समितीचे प्रमुख होते.

सिंधुताई सपकाळ यांना शिवाजीराव भोसले स्मृती सन्मान

प्राचार्य शिवाजीराव भोसले स्मृती समितीच्या वतीने देण्यात येणारा प्राचार्य शिवाजीराव भोसले स्मृती सन्मान यंदा ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या सिंधुताई सपकाळ यांना डॉ. सरोजा भाटे यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला. यावेळी 'कथा माझ्या वक्तृत्वाची' या विषयावर सपकाळ यांचे व्याख्यान झाले.

'तालिबान' ला गर्गे पुरस्कार

समाजविज्ञान मंडळ न्यासातर्फे राजकीय विश्लेषक-अभ्यास रंगा दाते यांच्या 'तालिबान' या पुस्तकास यंदाचा स. मा. गर्गे पुरस्कार माजी केंद्रीय गृहसचिव माधव गोडबोले यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला. 'दहशतवाद : एक वाढती समस्या' या विषयावर माधव गोडबोले यांनी या वेळी आढावा घेतला.

निवंगुणे यांना मानवसेवा पुरस्कार

अमरावती येथील मानवसेवा साहित्य अकादमीच्या वतीने दिला जाणारा 'महाराष्ट्र रत्न मानवसेवा' पुरस्कार स्त्री सक्षमीकरणासाठी कार्यरत असणाऱ्या फुरसुंगी येथील पंढरीनाथ निवंगुणे यांना नुकताच डॉ.बिबली (मुंबई) येथे देण्यात आला. या वेळी ज्येष्ठ साहित्यिक विठ्ठल वाघ, आमदार रमेश

पाटील, अभिनेत्री पद्मजा खटावकर, आयोजक नंदकिशोर पाटील उपस्थित होते. निवंगुणे हे गेल्या पंधरा वर्षांपासून स्त्री-सक्षमीकरणासाठी विविध संस्थांच्या माध्यमातून कार्यरत आहेत.

आपटे वाचन मंदिर, इचलकरंजी - उत्कृष्ट साहित्यकृती पुरस्कार

आपटे वाचन मंदिर आणि इचलकरंजी साहित्य संमेलन स्मृती ट्रस्ट यांच्या विद्यमाने दिल्या जाणाऱ्या पुरस्कारांसाठी पुढील पुस्तकांची निवड करण्यात आली आहे.

- १) इंदिरा संत काव्यसंग्रह पुरस्कार : तिसरा डोळा
- हेमंत गोविंद जोगळेकर - प्रकाशक सौ. विनिता हेमंत जोगळेकर
  - २) उत्कृष्ट गद्य साहित्यकृती पुरस्कार : निर्मिती : दो आँखे बारह हाथ -
प्रभाकर पेंढारकर - मौज प्रकाशन गृह
  - ३) आशाताई सौंदत्तीकर कथासंग्रह पुरस्कार : बेबस
- रफीक सूरज - दर्या प्रकाशन
  - ४) वि. मा. शेळके (गुरुजी) कादंबरी पुरस्कार : खरडछाटणी
- नामदेव माळी - मनोविकास प्रकाशन
  - ५) महादेव बाळकृष्ण जाधव अनुवादित साहित्यकृती पुरस्कार :
मनगंगेच्या काठावर - सविता दामले - राजहंस प्रकाशन
  - ६) शामराव भिडे ललित गद्य साहित्यकृती पुरस्कार : चांदण्याचा रस्ता
- प्रकाश नारायण संत - मौज प्रकाशन गृह
  - ७) पार्वती शंकरराव तेलसिंगे बालसाहित्य पुरस्कार : तळ्यातला खेळ
- एकनाथ आव्हाड - अखिल भारतीय साने गुरुजी कथामाला
  - ८) महादेव सखाराम फाटक नाट्यकृती पुरस्कार : आनंदडोह
- योगेश सोमण - पंडित पब्लिकेशन्स
- तसेच विशेष लक्षणीय पुरस्कार
- १) कबुतरखाना - महेश कराडकर - पद्मगंधा प्रकाशन - पद्य
  - २) गाव आणि शहराच्या मधोमध - पृथ्वीराज तौर,
पद्य - शब्दालय प्रकाशन
  - ३) पुस्तक उघडलं - सुमेध वडावाला (रिसबूड)
- नवता बुक वर्ल्ड - गद्य
  - ४) शोधयात्रा - विदुर महाजन - उन्मेष प्रकाशन - गद्य

पुरस्तक परिचय

द ऑक्सिडेन्टल प्राइम मिनिस्टर

दोन सत्ताकेंद्रे असणारे सरकार चालविताना
मनमोहन सिंग यांची झालेली घुसमट

लेखक : संजय बारु

अनुवाद : लीना सोहोनी

पृष्ठे ३४४ । किंमत ₹ ३९० । पोस्टेज ₹ ३० । सभासदांना सवलतीत

द ॲक्सिडेंटल प्राइम मिनिस्टर

२००४मध्ये संजय बारु यांनी 'फायनान्शियल एक्सप्रेस' दैनिकाच्या मुख्य संपादकपदाचा राजीनामा देऊन युपीए-१मध्ये पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांचे 'माध्यम सल्लागार' म्हणून रुजू होण्याचा निर्णय घेतला. सिंग यांनी त्यांना हे पद देताना म्हटले होते, "या कार्यालयात बसून माझा बाहेरच्या जगाशी फारसा संबंध येणार नाही. तुम्ही माझे डोळे आणि कान व्हावे, अशी माझी इच्छा आहे. माझ्या जे काही कानावर पडावं, असं तुम्हाला वाटत असेल, ते अजिबात न घाबरता, निःपक्षपाती वृत्तीनं जसं असेल तसं मला निःसंकोच सांगत जावे."

'द ॲक्सिडेन्टल प्राइम मिनिस्टर' या पुस्तकामध्ये डॉ. सिंग यांच्याविषयीचं जनमत बनवणं हा अनुभव काय होता, हे बारु यांनी सांगितलं आहे. पडद्यामागे घडणाऱ्या भारतीय राजकारणाची झलक बारु दाखवतात. डॉ. सिंग यांचे 'स्पिन डॉक्टर' असलेल्या संजय बारु यांनी त्यांच्या निकटवर्ती मंत्र्यांशी असलेले त्यांचे तणावपूर्ण संबंध, सोनिया गांधी यांच्याबरोबर असलेलं त्यांचं सावध समीकरण अगदी जवळून पाहिलं आहे. डाव्या पक्षांना हाताळतानाचं आणि अणुकराराचा पाठपुरावा करतानाचं डॉ. सिंग यांचं कौशल्यही त्यांनी पाहिलं आहे. ज्या दोन सत्ताकेंद्रं असणाऱ्या सरकारमध्ये काम करणं, डॉ. सिंग यांच्यासाठी किती कठीण काम होतं, याचं समग्र दर्शन या पुस्तकातून संजय बारु यांनी घडवलं आहे.

संजय बारु यांचं हे पुस्तक, भारतीय राजकारणातील 'आतल्या गोटातील' माहिती देते तसेच डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या कारकीर्दीचा एक वास्तव आलेख आपल्यासमोर ठेवतं.

या पुस्तकाच्या निर्मितीमागची प्रक्रिया त्यांच्याच शब्दांत वाचा.

हे पुस्तक लिहिण्यामागचा उद्देश...

याआधी पंतप्रधान कार्यालयात पंतप्रधानांचा सल्लागार म्हणून काम करणाऱ्या कुणीही स्वतःच्या कार्यकाळाबद्दल काही लिहून ठेवलेलं नाही. माझ्यापेक्षा कितीतरी नामवंत संपादकांनी पंतप्रधानांचे 'माध्यम सल्लागार' म्हणून काम केलं. उदाहरणार्थ कुलदीप नय्यर, बी. जी. वर्गीस, प्रेम शंकर झा आणि एच. के. दुआ, पण यांच्यापैकी कुणी त्याविषयी काही लिहिलं नाही. त्याचप्रमाणे जी. पार्थसारथी, राम मोहन राव, पी. व्ही. आर. के. प्रसाद या त्यांच्या अधिकाऱ्यांनीसुद्धा काही लिहिलं नाही. नायर आणि वर्गीस यांनी काही आठवणी लिहून ठेवल्या आहेत. साउथ ब्लॉकमधील आपल्या कार्यकालाबद्दल तेलगु वृत्तपत्रांमधून प्रसाद यांनी स्तंभलेखन केलं आहे. पण पंतप्रधान कार्यालयात घालवलेल्या दिवसांबद्दल आणि आपल्या 'बॉस'च्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल, त्यांच्या धोरणांबद्दल स्वतंत्र पुस्तक आजवर कुणी लिहिलेलं नाही.

अशा प्रकारचं 'मौन बाळगणं' ही आम्हा भारतीयंची खासियत आहे.

अमेरिकेतील आणि इंग्लंडमधील राष्ट्राध्यक्षांच्या तसंच पंतप्रधानांच्या माध्यम सल्लागारांनी आपल्या कामाविषयी आणि बॉसविषयी काहीही आडपडदा न ठेवता लिहिलं आहे. भारतामध्ये माझ्या आधी ही जबाबदारी सांभाळणाऱ्या लोकांमधले सर्वांत नामवंत आणि सर्वाधिक काळ कार्यरत असलेले एच. वाय. शारदा प्रसाद यांनी तर एक वेगळाच पायंडा पाडला. ते अत्यंत विवेकी आणि मितभाषी होते. साक्षेपी होते. ते इंदिरा गांधी यांचे माध्यमविषयक सल्लागार होते. इंदिराजींची भाषणं तेच लिहीत असत. इंदिरा गांधी यांच्या पंतप्रधानपदाच्या १६ वर्षांच्या कारकिर्दीत ते त्यांच्या खास विश्वासातले होते. पण ते निवृत्त झाल्यानंतर कित्येक वर्षांनी, त्यांची अनेक वेळा मनधरणी करण्यात आल्यानंतर पंतप्रधान कार्यालयातील त्यांच्या कामाविषयी वृत्तपत्रातून स्तंभलेखन करायला ते तयार झाले.

अशा ख्यातकीर्त असलेल्या शारदा प्रसाद यांची आणि माझी पहिली भेट १९८१मध्ये झाली. त्या वेळी ते त्यांच्या कारकिर्दीमध्ये

यशाच्या अत्युच्च शिखरावर होते. सर्वार्थानं सामर्थ्यशाली असलेल्या इंदिरा गांधी यांच्या ते सेवेत होते. १९७७मध्ये सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये ज्या काँग्रेसला नाकारलं होतं त्याच काँग्रेसला १९८०मध्ये जनतेनं पुन्हा निवडून दिलं होतं आणि इंदिरा गांधी प्रचंड बहुमतानं विजयी होऊन पुन्हा पंतप्रधानपदावर आल्या होत्या.

तेव्हा माझं नुकतंच लग्न होऊन मी दिल्लीला काही दिवसांसाठी आलो होतो. माझ्या पत्नीचा, रमाचा, असा आग्रह होता की, मी तिच्या 'शौरीमामांना भेटावं!' शारदा प्रसाद यांचे आणि रमाच्या कुटुंबाचे घनिष्ठ संबंध होते. ती त्यांना 'शौरीमामा' म्हणत असे आणि त्यांच्या पत्नीला कमलाम्मा. लोदी गाडर्न्सच्या जवळ असलेल्या त्यांच्या घरी जाऊन आम्ही कमलाम्मांची भेट घेतली. पण शारदा प्रसाद यांची भेट होणं, हे फार कठीण काम होतं. ते कधी घरीच नसत. अखेर त्यांची आणि माझी भेट त्यांच्या कार्यालयात झाली.

त्याकाळी राष्ट्रपती भवनाकडे तोंड करून उभ्या असलेल्या पंतप्रधान कार्यालयाच्या मुख्य प्रवेशद्वारातून कुणालाही आत शिरण्याची मुभा होती. भल्या मोठ्या पायऱ्या चढून कुणीही थेट जाऊ शकत असे. आजकाल मात्र भेटायला आलेल्या लोकांना बाजूच्या एका छोट्याशा दारानं आत सोडण्यात येतं. त्या दिवशी मी त्या भल्यामोठ्या पायऱ्या चढून आत शिरलो आणि सरळ त्यांच्या खोलीत गेलो. त्यानंतर दोन दशकांनी हीच खोली माझं कार्यालय बनणार होती. मी आजवर ज्या वृत्तपत्रांमध्ये संपादक म्हणून काम केलं होतं, त्या वृत्तपत्रांच्या कार्यालयातील माझ्या खोलीपेक्षा ही चौपट मोठी होती. तिचं तोंड नॉर्थ ब्लॉकच्या वेस्टविंगकडे होतं. अर्थमंत्रालयही त्याच बाजूला होतं.

मी शारदा प्रसाद यांच्याबरोबर थोडा वेळ घालवला. या भव्यदिव्य कार्यालयात, त्यांच्या या सुंदर कक्षात स्वतःच्या खुर्चीत बसून काम करत असलेली त्यांची मूर्ती केवढीशी दिसत होती. त्यांच्या लेखी मी रमाचा नवरा होतो, इतकंच! त्यामुळे आमचं संभाषण रमा आणि तिच्या परिवाराविषयीच झालं. नाही म्हटलं तरी तिथल्या वातावरणाचं माझ्यावर जरासं दडपण आलेलं होतं, त्यामुळे मी फारकाही बोललो नाही. त्यानंतर मी त्यांना परत १९९०मध्ये भेटलो.

त्या वेळी मी दिल्लीच्या 'इकॉनॉमिक टाइम्स'मध्ये काम करत होतो. माझ्या मुलीच्या पहिल्या वाढदिवसाच्या पार्टीसाठी शारदा प्रसाद आमच्या घरी आले होते. पुढे १९९३मध्ये मी 'इकॉनॉमिक टाइम्स' सोडून 'टाइम्स ऑफ इंडिया'मध्ये काम करू लागलो. तेव्हा मी त्यांना टाइम्समध्ये स्तंभलेखन करण्यासाठी पाचारण केलं. पण त्यांनी त्याला नकार दिला. सद्यःस्थितीवर काही लिहिण्याची आपली इच्छा नसल्याचं त्यांनी मला सांगितलं. त्यामुळे नाउमेद न होता मी त्यानंतरही अनेकवेळा त्यांना त्यांच्या पंतप्रधान कार्यालयातील काळाबद्दल लिहिण्याची विनंती केली. पण दरवेळी तुटकपणे एकच उत्तर देत : "पंतप्रधान कार्यालयात काय घडलं, हे काही सगळंच्या सगळं मला माहीत नाही. एकतर मला सत्याच्या सगळ्या बाजू माहीत नाहीत आणि सत्याला एकूण बाजू किती आहेत, हे सुद्धा मला माहीत नाही."

अखेर १९९० ते २००० दशकाच्या उत्तरार्धात त्यांनी 'एशियन एज' या वृत्तपत्रात इंदिरा गांधींसाठी काम करत असतानाच्या दिवसांविषयी स्तंभलेखन करण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर त्यांनी ते सर्व लेख एकत्र संकलित करून त्याचा संग्रह प्रसिद्ध केला. त्याचं नाव होतं : The Book That I Won't Be Writing and Other Essays. एकेकाळी कोणत्या ना कोणत्यातरी अधिकाराच्या पदावर होते, असे लोक त्या काळाबद्दलच्या आठवणी का लिहितात हे स्पष्ट करताना शारदा प्रसाद म्हणतात, "एकेकाळी जे अधिकाराचं पद या लोकांनी भूषवलेलं असतं, ते आता त्यांच्याकडे नसल्यामुळे त्यांना त्याची कमतरता जाणवत असते. मग ते त्याबद्दलच्या आठवणी लिहून तो भूतकाळ पुन्हा एकदा जगत असतात." परंतु आठवणी लिहिण्याचा मोह आपण का टाळला; याबद्दल ते म्हणतात, "एखाद्या माणसाला जगापुढे आपली स्वतःची विशिष्ट प्रतिमा उभी करण्यात रस नसतो. ईश्वरी संकेतांचं स्पष्टीकरण द्यावंसं त्याला वाटत नाही. माणसं माणसांशी कशी वागतात, हे दुसऱ्यांना समजावून सांगण्याची इच्छा होत नाही. सभोवताली घडलेल्या घटनांची, इतकी नानाविध परस्परविरोधी, गुंतागुंतीची विश्लेषण असतात की, त्यातून आपल्याला खऱ्या सत्याचं आकलन झालंय की नाही, हेही समजत नाही. त्यामुळे तो जे काही लिहील, ते त्याच्या मित्रांना त्याच्याकडून अपेक्षितच

नसेल. त्यांच्या त्या पुस्तकाकडून काहीतरी वेगळ्याच अपेक्षा असतील.”

त्यांच्या त्या शब्दांचा माझ्यावर खोल परिणाम झाला. मी २००४ ते २००८ या काळात डॉ. मनमोहन सिंग यांचा ‘माध्यम सल्लागार’ म्हणून पंतप्रधान कार्यालयात काम केलं. पण त्या काळाविषयी आपण एखादं पुस्तक लिहावं, असं माझ्या कधी मनातही आलं नाही. त्यामुळेच मी कधी रोजनिशी लिहिली नाही. फक्त काही महत्त्वाच्या घडामोडींच्या नोंदी ठेवल्या. या विशिष्ट टप्प्याबद्दल पुस्तक लिहायचं नाही, असं माझं ठरलं होतं. माध्यम जगतातले आणि प्रकाशनविश्वातले मित्र मी हे पुस्तक लिहावं, यासाठी माझा पिच्छा पुरवत होते.

पण माझी ही मनोभूमिका बदलायला चिकी सरकार आणि कामिनी महादेवन हे कारणीभूत झाले. हे दोघं ‘पेंग्विन बुक्स, इंडिया’ या प्रकाशन संस्थेचं काम बघतात. डॉ. मनमोहन सिंग दुसऱ्या वेळी पंतप्रधानपदी आले त्यानंतरच्या काळात त्यांच्या वाट्याला जी उपेक्षा, अवहेलना आली, ती अत्यंत क्लेशकारक होती. मला त्याविषयी दुःख झालं. त्या भावनेतूनच मी पुस्तक लिहिण्याचं ठरवलं. २०११मध्ये ‘कॅरॅव्हॅन’ नावाच्या नियतकालिकानं डॉ. मनमोहन सिंग यांच्यावर एकदा कव्हरस्टोरी केली होती. त्या वेळी मी सांगितलं होतं की, एखाद्या राजकीय नेत्याला लोक डोक्यावर घेतात, तर एखाद्याचा द्वेष करतात. या दोन्ही गोष्टी स्वाभाविक आहेत. पण एखाद्या राजकीय नेत्याची अशी हेटाळणी, टवाळी होता कामा नये. हे अत्यंत गैर आणि अन्यायकारक आहे. डॉ. सिंग यांच्या कारकिर्दीचा फार झपाट्यानं व्हास झाला. २००८मध्ये मी पंतप्रधान कार्यालय सोडलं, तेव्हा सगळ्या टीव्ही वृत्तवाहिन्या ‘सिंग इज किंग’ अशी पंतप्रधानांची स्तुतिस्तोत्रं गाण्यात मग्न होत्या. चार वर्षांनंतर याच गाण्यातील शब्दांवर कोटी करून एका नियतकालिकानं डॉ. सिंग यांच्यावर ताशेरे झोडत लिहिलं होतं, ‘सिंग इज सिंकिंग!’ त्यात सुद्धा ‘एहु ३ एह’खुहु!’ असं लिहून दुहेरी श्लेष साधण्याचा प्रयत्न केला होता. (डॉ. सिंग यांचं अधःपतन होत आहे आणि डॉ. सिंग हे पापांचे, दुष्कृत्यांचे अधिपती आहेत, असंही त्यांना त्यातून सुचवायचं होतं.)

डॉ. सिंग यांच्या वाट्याला जे आलं, ते खरोखरच योग्य नव्हतं.

लोकांनी त्यांच्याविषयी हे असे ताशेरे ओढावे, असं त्यांनी काहीच केलं नव्हतं. त्यांच्या स्वभावात काही दोष आहेत आणि त्या दोषांबद्दल मी न कचरता, मोकळेपणे लिहिलं आहे. डॉ. सिंग हे केवळ एक सच्छील, चारित्र्यसंपन्न गृहस्थच नव्हे, तर एक उत्तम पंतप्रधान होते. त्यांच्या पहिल्या पाच वर्षांविषयी तर ही गोष्ट शंभर टक्के खरी आहे. तेव्हाच्या त्यांच्या त्यातल्या त्यात वाईट म्हणण्यासारख्या दिवसांमध्येसुद्धा त्यांनी काँग्रेसपक्षातील किंवा इतर पक्षांमधील नेत्यांपेक्षा कितीतरी चांगलं काम करून दाखवलं आहे. डॉ. सिंग यांच्या ठायी वैयक्तिक निष्ठा, प्रशासकीय अनुभव, आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा व कीर्ती, जगभरातील राजकारण्यांना भावणारी विनम्रता या सर्व गुणांचा अनन्यसाधारण मिलाफ झाला आहे. हे एवढे सगळे गुण एकत्रित स्वरूपात कोणत्याही नेत्याच्या व्यक्तिमत्त्वात आढळून येत नाहीत. पक्षाच्या नेत्या सोनिया यांच्याही अंगी ते नाहीत आणि पंतप्रधानपदाचे वारस राहुल गांधी यांच्यातही ते नाहीत.

२००४ ते २००९ या कालखंडात काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली इतर पक्षांनी एकत्र येऊन संयुक्त पुरोगामी आघाडी स्थापन केली. या युपीएच्या पहिल्या पाच वर्षांच्या कालखंडाला मी पुस्तकात 'युपीए-१' असं म्हटलं आहे. या काळात या आघाडीचं नेतृत्व पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी केलं. त्यानंतरच्या पाच वर्षांच्या कालखंडाला 'युपीए-२' असं म्हटलं आहे. याही काळात पंतप्रधानपदी डॉ. सिंग हेच होते. परंतु हा कालखंड दुर्दैवीच म्हटला पाहिजे. एकामागोमाग एक उघडकीस येत गेलेली भ्रष्टाचाराची प्रकरणं, घोटाळे यामुळे एकेकाळी डॉ. सिंग यांची वाहवा करणारी माध्यमं त्यांच्यावर टीकेची झोड उठवू लागली. डॉ. सिंग यांच्या अनेक चांगल्या गुणांवर त्यामुळे पाणी पडलं. जनतेसमोर त्यांचं काळकुट्ट चित्र रंगवण्यात येऊ लागलं. त्यांचं स्वतःचं कार्यालय अकार्यक्षम बनलं आणि राजकारणावरची त्यांची पकड सुटली.

डॉ. सिंग यांची जनमानसातील उंचावलेली प्रतिमा खालावली, त्यांचं राजकारणातील स्थानही घसरू लागलं. अर्थमंत्री प्रणव मुखर्जी २०११मध्ये एकदा मला म्हणाले, "जोपर्यंत देशाच्या पंतप्रधानांची प्रतिमा उज्ज्वल असते, तोपर्यंत सरकारची आणि देशाची प्रतिमाही

उज्ज्वल असते. पण एकदा पंतप्रधानांच्याच प्रतिमेला धक्का लागला की, मग सरकारच्या आणि देशाच्या प्रतिमेलाही धक्का लागतो.”

युपीए-२मध्ये डॉ. सिंग यांना अनेक राजकीय संकटांना तोंड द्यावं लागलं. मी एकेकाळी त्यांच्या बरोबर काम केलेलं असल्यानं अनेक पत्रकार, नेते, मुत्सद्दी, उद्योजक, मित्र आणि अगदी पूर्णपणे अनोळखी माणसं सुद्धा मला एअरपोर्टवर किंवा इतरत्र कुठेही भेटली की, माझ्यावर प्रश्नांचा भडिमार करत. युपीए-१ हे युपीए-२पेक्षा अधिक यशस्वी कसं ठरलं? असं लोक विचारत. ज्या डॉ. मनमोहन सिंग यांना २००४मध्ये सोनिया गांधी यांनी पंतप्रधानपदी आणलं, त्यांच्याशी सोनियांचे आज कसे संबंध आहेत, त्यांचा वारसा काय असेल असं तुम्हाला वाटतं, तुम्ही पंतप्रधान कार्यालय का सोडलं, असे कितीतरी प्रश्न त्यांना विचारायचे असत.

यांपैकी शेवटच्या प्रश्नाचं उत्तर मी या पुस्तकामधून देणार नाही. २००८ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात पंतप्रधान कार्यालय सोडून जाण्याची माझी कारणं मुख्यतः वैयक्तिक होती. डॉ. सिंग, माझे कुटुंबीय आणि माझ्या जवळच्या मित्रमंडळींना त्याची पूर्ण कल्पना होती. इतर कुणाचाही त्या गोष्टीशी काहीही संबंध नव्हता. प्रख्यात कृषितज्ज्ञ एम. एस. स्वामीनाथन हे इंदिरा गांधींचे सल्लागार होते. त्यांनी अत्यंत उत्कृष्ट कामगिरी बजावली. त्यांनी जेव्हा आपल्या पदाचा राजीनामा दिला, तेव्हा इंदिरा गांधी त्यांना म्हणाल्या होत्या, “तुम्ही माझे सल्लागार म्हणून इतकं उत्कृष्ट काम केलेलं असताना सोडून का जात आहात?” त्यावर त्यांनी दिलेलं उत्तर मोठं मार्मिक होतं. ते म्हणाले होते, “मॅडम, आपल्याला जेव्हा लोक का सोडून जात आहात, असं विचारत असतात, तेव्हाच सोडून जाणं उत्तम. कधी सोडून जात आहात, असं कुणी विचारेपर्यंत न थांबलेलंच बरं!” हा किस्सा खुद्द स्वामीनाथन यांनीच मला एकदा गप्पांच्या ओघात सांगितला होता. मी पंतप्रधान कार्यालय का सोडलं, याविषयी मला कुणी विचारू लागलं की, मी ही त्यांना हेच उत्तर देत असे.

पंतप्रधान कार्यालयात युपीए-१मध्ये काम करत असताना मी जो काळ घालवला त्यात काही घटना माझ्यासमोर घडल्या. काही व्यक्तिमत्त्वांची जवळून ओळखही झाली. त्याच आधारे लोकांच्या

पहिल्या चार प्रश्नांची उत्तर देण्याचा मी या पुस्तकातून प्रयत्न करणार आहे. डॉ. मनमोहन सिंग दुसऱ्यांदा पंतप्रधान झाले, त्यानंतर युपीए-२मध्ये त्यांच्या बाबतीत काय घडलं, याची मला फारच तुटपुंजी माहिती आहे, त्यामुळे त्याविषयी मतप्रदर्शन करण्याचं साहस मी करणार नाही. मी फक्त या पुस्तकाच्या प्रकरणांमधून एकच गोष्ट स्पष्ट करणार आहे. युपीए-२मध्ये मनमोहन सिंग हे 'कळसूत्री बाहुले' असल्यासारखे त्यांच्याकडे बघण्यात येत होते, तसे युपीए-१मध्ये अजिबात नव्हते. त्यांनी स्वतःच स्वतःविषयी म्हटलं होतं, तसे ते 'अपघातानं पंतप्रधान' बनले होते, हे खरं आहे. परंतु तरीही त्यांनी देशातील हे सर्वोच्च सत्तेचं आणि अधिकाराचं पद अत्यंत धीरगंभीरपणे आणि सक्षमपणे, समर्थपणे सांभाळलं. डॉ. मनमोहन सिंग आणि सोनिया गांधी यांचे परस्परंशी कसे संबंध होते, याचं फार सखोल ज्ञान असल्याचा दावा मी करत नाही. कारण त्यांच्या बंद दाराआड ज्या बैठका होत त्यात काय घडे, याची मला काही कल्पना नाही. मी जे काही डोळ्यांनी ऐकलं किंवा जे मला विश्वसनीय सूत्रांकडून कळलं, त्याच्या आधारे मी इथे लिहिलं आहे. पण हे पुस्तक वाचल्यावर पंतप्रधान आणि काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष यांच्यातलं गुंतागुंतीचे नातं वाचकांना थोडंतरी समजेल, अशी मला आशा वाटते.

खरं सांगायचं तर डॉ. सिंग यांना पंतप्रधान म्हणून मिळालेलं यश आणि त्यांच्या पदरी आलेलं अपयश या दोन्हीच्याही मुळाशी हे गुंतागुंतीचे संबंधच आहेत. काँग्रेस पक्षातील इतर कोणत्याही नेत्यापेक्षा डॉ. सिंग यांनी काँग्रेस पक्षाध्यक्षांशी असलेले संबंध जास्त काळजीपूर्वक जपले, त्यामुळेच ते सलग दोन वेळा पूर्ण मुदतीसाठी पंतप्रधानपदावर राहू शकले. इंदिरा गांधी यांच्या घराण्यातील नसून सुद्धा इतकी जास्त वर्षे पंतप्रधानपदावर राहिलेले ते एकमेव आहेत. पण दुसऱ्या बाजूला जनतेनं त्यांच्याविषयी असं मत बनवलं की, केवळ विनम्रपणे, कोणताही प्रश्न न विचारता ते सतत लीन होऊन राहिल्यामुळेच त्यांना इतका दीर्घकाळ सत्तेवर राहता आलं. त्यांची अशी जी अपप्रसिद्धी झाली, त्यामुळेच त्यांची प्रतिमा कलंकित झाली.

डॉ. सिंग यांच्या कामगिरीचा जे लोक अगदी वरवरचा, धावता आढावा घेणारे लोक मनमोहन सिंग यांचं संचित काय किंवा त्यांनी

पुढच्या पिढीसाठी काय वारसा ठेवला असा प्रश्न करतात. जानेवारी, २०१४मध्ये घेतलेल्या पत्रकार परिषदेत डॉ. सिंग म्हणाले होते, “सध्याच्या माध्यमांपेक्षा आणि विरोधकांपेक्षा इतिहास माझ्याकडे अधिक कनवाळूपणे पाहिल, अशी माझी अपेक्षा आहे.” त्यांच्या समकालीन लोकांनी त्यांच्यावर खूप अन्यायकारक ताशेरे ओढले होते. पण त्यांच्या आयुष्याची आणि त्यांनी संपादन केलेल्या यशाची कहाणी जेव्हा जगासमोर ठेवली जाईल, तेव्हा लोक त्यांचा आधी न्यायानं विचार करतील. त्यांचा जन्म एका अत्यंत आडबाजूला, मागासलेल्या ‘गाह’ नावाच्या खेडातल्या अतिशय गरीब कुटुंबात झाला. त्या गावात ना वीज होती, ना शुद्ध पाण्याचा पुरवठा. तिथून त्यांनी जी झेप घेतली ती थेट ऑक्सफर्ड, केंब्रिज अशा नामकित विद्यापीठांमध्ये. त्यांचं अनन्यसाधारण शैक्षणिक यश, त्यांची सार्वजनिक आणि राष्ट्रीय कामगिरी याची कहाणी कोणालाही प्रेरणादायी ठरावी, अशीच आहे.

मी एकदा त्यांना म्हणालो होतो, “तुमच्या जीवनाची कहाणी पुष्कळशी बराक ओबामा यांच्यासारखी आहे. पण तुम्ही जे काही यश संपादन केलंत, ते बराक ओबामा यांच्याहून कितीतरी मोठं आहे.” बराक ओबामा ह्यांनी अमेरिकेचे पहिले कृष्णवर्णीय राष्ट्राध्यक्ष होण्याचा मान मिळवून इतिहास घडवला. डॉ. सिंग यांनीही अल्पसंख्याक समाजातील पहिले पंतप्रधान होण्याचा मान मिळवून इतिहास घडवला. पंतप्रधान होण्यापूर्वी भारताचं आर्थिक धोरण ठरवण्यासंबंधीच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या पदावर त्यांची नियुक्ती झाली होती. परंतु ओबामा यांनी राष्ट्राध्यक्षपदी येण्यासाठी जनमताचा कौल मिळवला. डॉ. सिंग यांनी तसं कधी केलं नाही. त्यामुळेच या दोघांनी वैयक्तिक आयुष्यात जे यश मिळवलं होतं, त्याकडे त्यांच्या देशातील जनतेनं वेगवेगळ्या नजरेनं पाहिलं.

२००९मध्ये खरंतर डॉ. सिंग यांनी लोकसभेच्या निवडणुकीला उभे राहून जनमताच्या आधारे निवडून यायला हवं होतं. त्यावर्षी युपीएला सार्वत्रिक निवडणुकीत जे यश मिळालं, त्याचे शिल्पकार डॉ. सिंग हेच होते, यात तर काही शंकाच नाही. परंतु भारतीय जनतेनं त्यांच्यावर जो विश्वास टाकला, जी श्रद्धा ठेवली, त्याच्या आधारे त्यांनी

स्वतःचं काँग्रेस पक्षातील स्थान बळकट केलं नाही आणि पंतप्रधानपदाचं नियंत्रण स्वतःच्या हातात घेतलं नाही. त्यांनी लोकसभेची निवडणूक न लढवण्याचा घेतलेला दुर्दैवी निर्णय हा युपीए-१मधील त्यांचा फार मोठा दोष ठरला. त्या दोषानं त्यांना जणू संपवलं. युपीए-१मध्ये ते पदावर असूनही त्यांच्याकडे विशेष अशी सत्ता नव्हती, फारसे अधिकार नव्हते. युपीए-२मध्ये त्यांना पदाबरोबर सत्ता व अधिकार खरंतर मिळवता आले असते.

खरं म्हणजे एक पंतप्रधान म्हणून आपल्या यशाविषयी भरभरून बोलण्यासारखं डॉ. सिंग यांच्याकडे खूप काही होतं. परंतु त्यांनी तोंड उघडून कधी कुणालाच काही सांगितलं नाही. मी त्यांचा 'माध्यम सल्लागार' म्हणून काम करत असताना त्यांची जनमानसातील प्रतिमा उंचावण्याचा प्रयत्न करू लागताच त्यांनी मला तसं करू दिलं नाही. ते म्हणाले, "माझं कामच माझ्याविषयी बोलेल." कदाचित त्यांना स्वतःची अशी प्रसिद्धी करून घेणे नको वाटलं असेल. १९९१मध्ये नरसिंह राव पंतप्रधान असताना त्यांनी डॉ. सिंग यांना अर्थमंत्री बनवून राजकारणात आणलं. परंतु माध्यमांमधून मिळालेली प्रसिद्धीच अखेर नरसिंह राव यांच्या विनाशाला कारणीभूत झाली. ही गोष्ट डॉ. सिंग यांच्या मनाच्या कोप्यात कदाचित अजूनसुद्धा असेल. २००४मध्ये नरसिंह राव यांचा मृत्यू झाला, तेव्हा हेलावलेल्या अंतःकरणानं डॉ. सिंग यांनी नरसिंह राव यांचा उल्लेख माझे अत्यंत जवळचे, अनुभवी, विश्वासू सल्लागार असा केला. राजकारणातलं जवळपास सर्वच ते नरसिंह राव यांच्याकडून शिकले होते. नरसिंह राव यांचं गांधी परिवाराशी आणि या परिवाराच्या मर्जीतल्या लोकांशी वितुष्ट आलं. त्यामुळे काँग्रेस पक्षामध्ये त्यांची आठवण कुठल्यातरी कोप्यात ठेवून देण्यात आली आहे.

डॉ. सिंग यांच्या विरोधाला न जुमानता मी त्यांच्या कामाला भरपूर प्रसिद्धी दिली. त्यांची प्रतिमा जनमानसात उज्वल बनवण्यासाठी मनापासून प्रयत्न केले. हा माझा कामाचा एक अविभाज्य भाग आहे, असंच मी मानलं. पण तसं करत असताना मला अनेकदा चटकेही बसले. वाचकांना हे पुस्तक वाचताना ते कळेलच. मी जेव्हा डॉ. सिंग यांच्या कामाची प्रसिद्धी करण्यास, जनमानसातील त्यांची प्रतिमा

उंचावण्यास सुरुवात केली, तेव्हा गांधी परिवाराच्या समर्थकांना असं वाटलं की, गांधी परिवाराला आव्हान देण्यासाठीच मी पंतप्रधानांना उभं करतो आहे.

युपीए-१च्या काळात जे काही घडलं त्याची तपशीलवार माहिती इथे सादर करणं, हा काही या पुस्तकाचा उद्देश नाही. युपीए-१ सारख्या एका आशादायी आणि भारलेल्या साहसी वातावरणात, पंतप्रधानांचे डोळे आणि कान होऊन राहाणं आणि त्यांनी यशस्वी व्हावं म्हणून अत्यंत निष्ठेने जे काही शक्य असेल ते करणं, हा लोकविलक्षण अनुभव होता आणि तोच या पुस्तकातून मांडण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. माझ्या डोळ्यांसमोर ज्या काही घटना घडल्या त्या माझ्या नजरेला जशा दिसल्या तशा मांडणं आणि माझ्यासमोर जी काही धोरणं आणि बाबी आल्या त्यांचं व्यक्तिनिरपेक्ष विश्लेषण करणं असा माझा प्रयत्न आहे. मी जी काही थोडी टिपणं काढली होती, त्यांची मदत मला झाली. पण बरंचसं मी माझ्या स्मरणातूनच लिहिलं आहे. ज्या काही तारखांचा किंवा वस्तुस्थितीचा मी वेळोवेळी उल्लेख केला आहे, त्यासाठी मी वृत्तपत्रांच्या जुन्या रेकॉर्डचा वापर केला. त्या काळातील काही महत्त्वाच्या लोकांशीसुद्धा मी बोललो. ते लोक स्वतःचं नाव उघड करू इच्छित नाहीत. पण त्यांनी माझ्या स्मृतींना उजाळा दिला. त्यांनी वेळात वेळ काढून जी मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. या पुस्तकात मी काही उक्ती किंवा लोकांच्या बोलण्यातली वाक्यं वापरली आहेत. त्यातली बहुतेक सगळी बरोबरच आहेत, तरीपण अगदी शब्दशः जशीच्या तशी असतील, असं नाही.

मी पंतप्रधान कार्यालयात काम करत असताना माझ्यावर सरकारी फाइल्स वाचण्याची, विशेषतः गोपनीय फाइल्स वाचण्याची कधीच वेळ आली नाही. तशी खरंतर गरजही पडली नाही. मला कधीही एखाद्या मुद्यावर पंतप्रधानांचं मत जाणून घ्यायचं झालं, तर मी थेट त्यांच्याकडे जाऊन त्यांनाच विचारत असे. मी पंतप्रधान कार्यालयात काम करण्यास सुरुवात केल्यानंतरच्या काही दिवसांत मला अशी हवी तेव्हा थेट पंतप्रधानांपर्यंत जाण्याची मुभा मिळू नये म्हणून तिथल्या नोकरशाहीतील अधिकाऱ्यांनी खूप प्रयत्न केले. पण त्या वेळी डॉ. सिंग यांनी हस्तक्षेप केला आणि स्वतःचे दरवाजे माझ्यासाठी सतत खुले

ठेवले. ऑक्टोबर, २००४मध्ये माझ्यासाठी संशोधनाचं काम करणारे अधिकारी विजयकुमार यांनी 'लॉस एंजलिस टाइम्स'मध्ये छापून आलेला एक मृत्युलेख माझ्यासाठी मुद्दाम डाउनलोड करून ठेवला होता. त्या लेखाचा मला खूप उपयोग झाला. पिअर सेलिंगर हे एक प्रथितयश अमेरिकन पत्रकार आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जॉन केनेडी यांचे 'माध्यम सचिव' होते. त्यांच्या मृत्युलेखात लेखकानं दिलेल्या माहितीनुसार सेलिंगर यांनासुद्धा व्हाइट हाउसमधील नोकरशाहीचा असाच त्रास झाला होता. मला किती अडचणींना तोंड द्यावं लागत होतं, याची माझ्या हाताखालच्या लोकांना पूर्ण जाणीव होती. त्या मृत्युलेखात असं लिहिलं होतं की, एक दिवस सेलिंगर यांनी जॉन केनेडी यांना सांगितलं, "सर्व अंतर्गत चर्चांमध्ये माध्यम सचिवाचा समावेश असायला हवा, म्हणजे जनतेला काय सांगायचं आणि काय नाही, हे त्याला नीट समजू शकतं."

मी हाच युक्तिवाद डॉ. सिंग यांच्यापाशी केल्यावर केनेडींना जसा वाटला होता, तसाच डॉ. सिंग यांनाही तो तर्कसुसंगत वाटला. मग त्यांनी मला त्यांच्याकडे कधीही, कामाच्या ठिकाणी अथवा घरी थेट येण्याची परवानगी दिली. अर्थात मला केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या बैठकांना किंवा काँग्रेस कोअर ग्रुपच्या साप्ताहिक बैठकांना उपस्थित राहण्याची परवानगी नव्हती. पण हे असलं तरी पंतप्रधानांच्या जास्तीत जास्त जवळ जाण्याची मला मुभा होती आणि त्या हक्काचा मी पुरेपूर आनंद घेतला.

डॉ. सिंग यांच्या सतत व्यक्तिशः संपर्कात राहिल्यामुळे मला माझं काम अधिक प्रभावीपणे करणं शक्य झालं. सतत बातम्या मिळवण्यासाठी भुकेलेल्या असलेल्या माध्यमांना वेळोवेळी खाद्य पुरवण्यासाठी माझ्याकडे काही ना काहीतरी बातमी तयारच असे. डॉ. सिंग यांच्याजवळ राहिल्यामुळे त्यांचा विचार कशा पद्धतीनं चालतो, याची मला अंतर्दृष्टी लाभली, त्यांना कोण-कोण काय सल्ला देत असतं, हेही मला कळत राहिलं. पण नाण्याची दुसरी बाजू अशी होती की, मला पंतप्रधानांकडे जाण्यास असं नेहमी मुक्तद्वार असल्याकारणानं माझ्यावर एक फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली होती. माझ्याकडे इतकी प्रचंड माहिती असायची की, त्यातली योग्य

तेवढीच माहिती निवडून बाजूला काढून त्याच्यावर आधारित निवेदनं तयार करून ती मला माध्यमांकडे पाठवावी लागत असत. काही माहितीवरून 'स्टोरीज' बनवून पत्रकारांना द्याव्या लागत आणि काही माहिती मात्र स्वतःच्या मनात कडेकोट बंदोबस्तात ठेवावी लागे. मी माझ्या सहकाऱ्यांचा, विशेषतः पंतप्रधानांच्या व्यक्तिगत सचिवांचा वेळोवेळी सल्ला घेत असे. माध्यमांना काय सांगावं आणि काय सांगू नये, याचा त्यांना व्यवस्थित अंदाज असे.

डॉ. सिंग यांनी माध्यमांपुढे कोणती माहिती जाहीर करावी आणि कोणती करू नये, या बाबतीत मला जरी पूर्ण स्वातंत्र्य दिलेलं असलं, तरीसुद्धा काहीकाही गोष्टी अत्यंत गोपनीय ठेवण्यास ते मला सांगत. कधीकधी तर ते एखादी गोष्ट पंतप्रधान कार्यालयातील कोणाच्याही कानावर न घालण्याची मला सूचना देत. क्वचित कधीतरी डॉ. सिंग त्यांच्या वतीनं काही लोकांची भेट घेण्यासाठी मला पाठवत. कधीतरी माझ्या हाती काही लोकांना निरोप पाठवत. डॉ. सिंग माझ्याकडून त्यांची काही गुप्त पत्रंही लिहून घेत. प्रत्येक वेळी हे कुणाला सांगू नका, अशी सूचना ते मला न विसरता देत असत. मी कधीही त्यांच्या विश्वासाला तडा जाऊ दिलेला नाही. पंतप्रधान कार्यालयात काम करत असताना जी काही अधिकृत माहिती मला समजली, ती मी या पुस्तकाद्वारे कुठेही उघड केलेली नाही. मी 'अधिकृत गोपनीयता कायद्या'चा आदर करतो. त्या कायद्याचा भंग मी कधीही केलेला नाही. त्यामुळेच काही प्रकरणांमध्ये विशेषतः जेथे धोरणांवर चर्चा आहे, अशा ठिकाणी मी पुरवलेल्या माहितीमध्ये काही त्रुटी असल्याचं जाणवेल.

अखेर एक निवेदन करतो. प्रकाशन होण्यापूर्वी यातील मजकूर मी डॉ. सिंग यांना दाखवलेला नाही. या पानांमधून मी माझी जी काही निरीक्षणं मांडलेली आहेत, त्यातील अनेक निरीक्षणं त्यांना पसंत पडणार नाहीत. पंतप्रधानांबरोबर जो काळ घालवला त्याचा अत्यंत प्रामाणिक अहवाल मी या पुस्तकातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच वेळी मी जे काही डोळ्यांनी पाहिलं, त्यावर मी माझी मतं या ठिकाणी व्यक्त केली आहेत. मला जे काही घडलं असं वाटलं, ते मनापासून लिहिलं आहे. याबाबतीत मला शारदा प्रसाद यांनी जो

सावधगिरीचा सल्ला दिला होता, त्याचा एकदाही विसर पडलेला नाही. ते असं म्हणाले होते, “जे पूर्वी सरकारी सेवेत होते आणि आता निवृत्त झाले आहेत, त्यांना ही गोष्ट मनोमन माहीत असते की, ते सेवेत असतानासुद्धा प्रत्येक वेळी गोष्टी जशा घडायला हव्या होत्या, तशा घडल्याच नाहीत. पण त्यांची आपल्याकडून अशी अपेक्षा असते की, आपण त्यांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवावा. ते आपल्याला सारखं असं सांगण्याचा प्रयत्न करतात की, तेव्हा जर कुणी त्यांचा सल्ला ऐकला असता, तर आज गोष्टी काही वेगळ्याच घडल्या असत्या. परंतु अशा प्रकारच्या अभिनिवेशापासून आणि पूर्वग्रहापासून मी स्वतःला हेतुपुरस्सर दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे आणि जी कहाणी आज जगाला सांगण्याची गरज आहे, ती निःपक्षपातीपणे मांडली आहे.

७वी आवृत्ती

फ्रीडम अँट मिडनाईट

लेखक - डॉनिमिक लॅपिए / लॅरी कॉलिन्स

अनुवाद - माधव मोर्डेकर

किंमत : ३५०/-रु. | पोस्टेज : ३०/-रु.

नियतीशी आपण अनेक वर्षांपूर्वी एक करार केलेला होता. आज तो क्षण आला- आपल्या वचनबद्धतापूर्तीचा. त्या वेळी केलेली आपली ती प्रतिज्ञा आज पूर्ण होत आहे... आजच्या या दिवशी, जेव्हा घड्याळात मध्यरात्रीचा टोला पडेल, त्या वेळी जग झोपेत असेल एकीकडे पण आपल्या भारतात मात्र प्रत्येक जण एका नव्या जीवनाचा व स्वातंत्र्याचा अनुभव घेण्यासाठी जागा असेल. इतिहासात असा एखादा क्षण येतो, पण तोही क्वचितच ! त्या क्षणी आपण ‘जुने जाऊ द्या मरणालागुनि’ म्हणत एका नव्या वळणावर पदार्पण करतो. तो क्षण असतो एका युगान्ताचा, राष्ट्रताम्याच्या जागृतीचा - ज्याचा आवाज सतत दाबून धरण्यात आलेला होता - हुंकार कानी पडण्याचा हा एक अलौकिक क्षण आहे.’

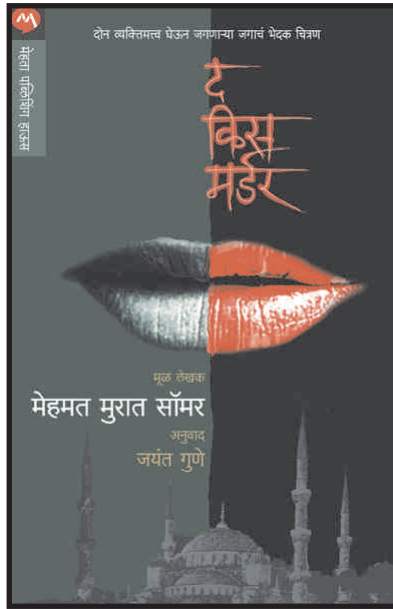
—जवाहरलाल नेहरू

१४ ऑगस्ट १९४७ च्या मध्यरात्री भारताच्या
घटना समितीसमोर भाषण करताना

पुरस्तक परिचय

द किस मर्डर

तुर्कस्थानी लेखकाने रंगवलेले दुहेरी जीवन जगणाऱ्या
ट्रान्सव्हस्टाईट जीवनशैलीचे वास्तव स्वरूप

लेखक : मेहमेत मुरात सॉमर । तुर्की ते इंग्लिश अनुवाद - केनेथ डकन

मराठी अनुवाद : जयंत गुणे

पृष्ठे २२० । किंमत ₹ २४० । पोस्टेज ₹ ३० । सभासदांना सवलतीत

दोन व्यक्तिमत्त्वं घेऊन जगणाऱ्या जगाचं भेदक चित्रण

इस्तंबूलच्या पार्श्वभूमीवर बेतलेल्या तुर्की लेखक मेहमत मुरात सॉमरच्या 'हॉप-सिकी याया' या सहा कादंबऱ्यांची मालिका खूप गाजली. दिवसा पुरुष व रात्री स्त्री असे दुहेरी जीवन जगणारा एक अनामिक ट्रान्सव्हस्टाईट या कादंबरीचा कथानायक. त्याच्या मालकीचा एक नाइट क्लब असतो. त्या नाइट क्लबमधील स्त्री वेषात नाचणाऱ्या एका मुलाचा खून होतो आणि हा नायक त्या खुनाचा शोध घेण्यासाठी डिटेक्टिव्हच्या भूमिकेत शिरतो. प्रतिष्ठित उद्योगपतींचे अडचणीत आणणारे फोटो आणि पत्रे यांच्या सहायाने ब्लॅकमेल करणाऱ्या एका षड्यंत्री योजनेशी त्या खुनाचा संबंध असतो. क्लबमध्ये नाचणाऱ्या मुली आपलं खरं स्वरूप उघड होऊन आपल्या नातेवाइकांत आपली नाचक्की होईल, या भीतीने घाबरून जातात. पण रात्री आँड्रे हेपबर्नचा वेश करणारा हा कथानायक खंबीर असतो. जेव्हा ब्लॅकमेल करणाऱ्यांचे म्होरके नाइट क्लबच्या मालकाकडे आपला मोर्चा वळवतात तेव्हा त्याला क्लबचा बाताड्या बाउन्सर, स्वतःला इस्तंबूलचा ब्रॅंड पीट समजणारा लाळघोट्या टॅक्सी ड्रायव्हर आणि गे व ट्रान्सव्हस्टाईट लोकांतील मित्रांची मदत घेणं त्या नाइट क्लबच्या मालकाला भाग पडतं. निखळ विनोदाची पाखरण करत तुर्कस्तानातील गे लाइफचं सहानभूतीपूर्वक चित्रण करण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे. त्यासाठी त्याने एक चलाख, किंचित गर्विष्ठ पण सर्वाना आवडणारं असं गुंतागुंतीचं व्यक्तित्व असलेला आणि सर्व संकटातून तावून-सुलाखून निघणारा कथानायक निर्माण केला आहे.

या मालिकेतील दि किस मर्डर आणि द प्रॉफेट मर्डर्स या दोन कादंबऱ्यांचे मराठी अनुवाद मेहता पब्लिशिंग हाऊसने नुकतेच प्रकाशित केले आहेत. मूळ तुर्की भाषेतील या कादंबऱ्या इंग्रजीत प्रकाशित झाल्या. त्या इंग्रजी अनुवादावरून जयंत गुणे यांनी त्या

मराठीत आणल्या. ट्रान्सव्हस्टाईट लाइफस्टाइल जगणाऱ्या कल्टच्या सदस्यांना तुर्कस्तानमध्ये जी वागणूक दिली जाते, तिचे तपशील मराठी वाचकांना खूपच वेगळ्या धाटणीचे वाटतील.

या वेगळेपणाची झलक दाखवणारे एक प्रकरण.

बाथरूममध्ये जाता-जाता मी टीव्हीवर गेम शोचा चॅनेल लावला. मला फक्त ऐकण्यात रस होता. अशा प्रकारचे सर्व कार्यक्रम मूर्ख आणि निर्लज्ज प्रेक्षकांवर बेतलेले असतात. पण याचा अर्थ असा नाही की, या कार्यक्रमातील प्रश्नांना बरोबर उत्तर द्यायला मला आवडत नाही. खरं सांगायचं झालं तर, आमच्या क्लबमधील मुली नेहमी मला भाग घे म्हणून आग्रह करत असतात.

“किती धमाल येईल नाही?” त्या मुलींना माझ्याविषयी खातरी असते. “तुम्ही सर्व प्रश्नांना फटाफट उत्तरं द्याल.”

“अय्या! माझ्यासारख्याला ते शोमध्ये भाग घ्यायला देतील का?” माझा प्रतिसाद नेहमी हाच असतो. त्यावर त्या मुली गप्प बसतात.

प्रश्नांची पहिली फेरी संपेपर्यंत माझी दाढी करून झाली. त्यानंतर मी मेकअप करायला सुरुवात केली. जेव्हा माझं मन प्रसन्न असतं तेव्हा या गोष्टीला मला तासंतास लागतात. एरवी माझं दोन मिनिटांत आटोपतं. त्या दिवशी खूप उकडत होतं. क्लबमध्ये लोक यायला अजून अवकाश होता. म्हणजे माझ्याकडे चिक्कार वेळ होता.

हॉलिवूडच्या सुवर्णयुगातील प्रसिद्ध अभिनेत्री ऑड्रे हेपबर्न ही माझ्या विशेष आवडीची आहे. तिचं व्यक्तिमत्त्व किंचित पुरुषी होतं. मी योग्य तो मेकअप करून स्वतःला ऑड्रे हेपबर्नमध्ये बदललं.

अगदी हुबेहूब. मी आरशात बघून स्वतःला उडतं चुंबन दिलं. चंदेरी टिकल्या लावलेला अर्धपारदर्शक लेपर्ड प्रिंट ड्रेस घालता-घालता मी लाजेने चूर झालो. मी टॅक्सी स्टँडवर फोन केला. हुसेयीन टॅक्सी घेऊन आला. जे लोक मला आदराने अंबी किंवा दादा म्हणून हाक मारतात अशा लोकांपैकी तो एक आहे. पण रात्री मला बघताच हा लाळ घोटायला सुरुवात करतो. मला अपार्टमेंटमधून बाहेर येताना पाहून तो नेहमीप्रमाणे कुत्र्यासारखा

जिभल्या चाटत पुढे आला. मी गाडीत बसताक्षणी त्याने दिवा बंद केला. कुत्रा असला तरी त्याला तालीम चांगली मिळाली होती.

“क्लब?”

जणू काही या वेळी मी दुसरीकडे जाणार होतो.

“हां.”

मला फालतू गप्पा मारायला आवडत नाहीत.

तो गाडी चालवत होता. पण रस्त्यापेक्षा त्याचं लक्ष माझ्याकडे होतं. आरशातून दिसणाऱ्या माझ्या चेहऱ्यावर समाधान न मानता तो मूर्खासारखा मान वळवून माझ्याकडे चोरटे कटाक्ष टाकत होता. तो माझ्यासारखा असला तर प्रश्न नव्हता. त्यात त्याचा चेहरा अगदी पोरगेला होता. मला पुरुष आवडतात. पण कसे? मर्दासारखे!

“बाहेर खूप उकडतंय नाही?”

“हंSS.”

“माझं अंग अगदी चिकट झालंय. संपूर्ण दिवस मी गाडीत आहे... बसून-बसून माझा अगदी कबाब झालाय! पण अगदी ओलाचिंब, निथळणारा.”

पुन्हा एकदा कुत्रा माझ्याकडे बघून जिभल्या चाटायला लागला होता.

“पण तू टॅक्सी रात्री चालवतोस नाही का?”

“मला रात्रीसुद्धा घाम येतो.”

“मग थंड पाण्याचा शॉवर घेत जा.”

“तुला काय वाटलं आमच्या टॅक्सी स्टँडवर शॉवरची व्यवस्था आहे? तुझ्या घरी आलो तर चालेल का? आपण अंधोळ करू या... दोषं मिळून....”

“फालतू बकबक करू नकोस.”

“ओके अँबी. मी खडा मारून पाहिला. उगाच रागवू नकोस.”

शरीराने माझ्या दुपटीने असलेल्या एका माणसाला माझी छेड काढल्याबद्दल मी माझ्या थाई किक बॉक्सिंग आणि आईकिडोतील कौशल्याचा वापर करून चांगलाच धडा शिकवला होता. त्या वेळी मी एक अगदी तोकडा मिनीस्कर्ट घातला होता. तेव्हापासून टॅक्सी स्टँडवरचे लोक मला वचकून असायचे.

क्लबसमोर टॅक्सीतून उतरल्यावर मला हुसेयीनने विचारले. “तुझं आटोपल्यावर मी तुला पिकअप करायला येऊ का?”

तो दुसरा जॉन होम्स ठरण्याची थोडी जरी शक्यता असती, तरी मी निश्चितच भीक घातली असती. पण तशी शक्यता दाखवणारी एकही खूण त्याच्यात दिसत नव्हती. ना त्याचं नाक अपेक्षेएवढं लांब होतं, ना त्याच्या हातांची बोटं.

“नको.” मी म्हटलं, “मी कधी बाहेर पडेन ते सांगता येणार नाही. वाट पाहण्याची तसदी घेऊ नकोस.”

आमचा शरीरसंरक्षक कुनेत मला दरवाजात भेटला. मला नेहमी संशय यायचा की, तो ‘मेहेत अली’ सारख्या एखाद्या टोपणनावाने वावरत असावा. त्याचं खरं नाव काही का असेना, दिसायला मात्र त्याचं शरीर एखाद्या पहिलवानासारखं होतं. एकदा रात्री क्लब रिकामा असताना मुलींच्या आग्रहाखातर मी त्याच्याबरोबर आईकिडोचं एक प्रात्यक्षिक सादर केलं. त्यामुळे नंतर आठवडाभर त्याचं अंग ठणकत होतं आणि मी तर नुसती गंमत म्हणून सराव करीत होतो. ते प्रात्यक्षिक अगदी साधेच होते. व्यायामशाळेत जाऊन दंडबैठका काढणारे पहिलवान बहुधा कागदी वाघच असतात आणि घेतलेल्या स्टिरॉइडसमुळे ते बिछान्यातही कुचकामी ठरतात.

आज रात्री क्लब गर्दीने ओसंडून गेला होता. देवाची कृपा. आमची लोकप्रियता वाढली असली पाहिजे. याचं थोडंफार श्रेय माझ्याकडे जातं, हे मी नाकारू शकत नाही. शेवटी व्यवस्थापनाचं नवं तंत्र आणि नवी नियमावली जारी करण्यामागे माझाच हात होता.

कारण क्लबची थोड्या हिश्यासाठी का होईना, पण कायदेशीर मालकी माझ्याकडे होती. त्यामुळे सगळ्या मुली मला बॉससारखा मान देत. पण नुसत्या मालकीमुळे त्या मला मानत नव्हत्या, तर वस्तुस्थिती अशी होती की, दिवसा मी आणखी एक वेगळा व्यवसाय करीत होतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचं, तर मी उपजीविकेसाठी त्यांच्याप्रमाणे क्लबच्या ग्राहकांकडून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून नव्हतो.

सेरप मला शोधत आली. माझ्याशी बोलण्यासाठी तिने संगीताचा आवाज कमी करायला लावला.

“अबला, माझा छोकरा पुन्हा आलाय... मी त्याच्याबरोबर जाऊ का?”

“पुन्हा चकटफू?”

“तुम्हाला माहीत आहे. माझा त्याच्यावर जीव आहे.”

“त्याचाच तो गैरफायदा घेतोय. असंच चालू राहिलं, तर महिन्याच्या शेवटी घरभाड्यापुरतेसुद्धा पैसे तू कमवू शकणार नाहीस.”

“मी जास्त काम करीन.”

“तो तुझ्याबरोबर रात्रभर तर राहत नाही ना?”

“अयोल, मस्करी करता काय?... तो त्याच्या कुटुंबीयांबरोबर राहतो. मध्यरात्रीच्या आत त्याला घरी जावं लागतं. नाहीतर त्याची गाठ मोठ्या भावाशी असते.”

मी स्वतःशीच हसलो. असे कडक शिस्तीचे काही दादा मला ठाऊक आहेत. अशा लोकांच्या देखरेखीखाली तो कसे दिवस काढत असेल, या कल्पनेने माझ्या अंगावर शहारे आले.

पण तिच्या डोळ्यांतील आर्जव बघितल्यावर तिला दोन शब्द समजावून सांगण्याचा माझा विचार मी सोडून दिला.

“सगळं तुझ्यावर अवलंबून आहे. जा, पण जरा जपून.”

सेरप तिच्या प्रियकराबरोबर निघून गेली. तो एकोणीस वर्षांचा सावळा व लुकडा पोरगा होता. तो तिच्यापेक्षा थोडासा ठेंगूही होता. त्याला त्याच्या मोठ्या भावाची भीती वाटणं साहजिकच होतं.

बार काउंटरवर माझं ड्रिंक तसंच सोडून मी गर्दी ढकलत डान्सिंग फ्लोरच्या दिशेने जाऊ लागलो. मी जवळ जात होतो, तसतशा मुली चित्कारू लागल्या आणि माझ्या दिशेने उडती चुंबनं फेकू लागल्या. मी कसाबसा डान्स फ्लोरपर्यंत जाऊन पोहोचतो तोच डीजे ओस्मानने माझं आवडतं गाणं लावलं. वेदर गर्ल्सचं ‘इट्स रेनिंग मेन’, आणि मी नाचायला सुरुवात केली. नाचता-नाचता ब्युज माझ्याजवळ आली.

“मला जरा तुमच्याशी बोलायचंय.” ती म्हणाली.

ब्युजच्या खांद्यावर हात ठेवून मी तिला फ्लोरवरून बाहेर काढली. ओस्मान डीजे बूथवरून माझ्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रेनं पाहात होता. मी त्याला नंतर बोलतो, असं खुणावलं.

“काय आहे?”

“आपण वर जाऊ या का? इथे खूप गोंगाट आहे. मला ओरडून घसा

फोडून घ्यायचा नाही.”

या मुली नेहमी त्यांचे सर्व प्रश्न, समस्या मला सांगत असतात. माझा सल्ला विचारतात. मग त्या समस्या कोणत्या का असेनात.

आर्थिक सल्ल्यापासून ते ताईच्या सल्ल्यापर्यंत कोणत्याही विषयावर मी त्यांना सल्ला देत असतो.

आम्ही पोटमाळ्यावरच्या आमच्या ऑफिसमध्ये गेलो. तिथल्या छोट्याशा खिडकीतून क्लबचं दृश्य, तिथला जल्लोष दिसे. त्या छोट्याशा जागेत एक मोठं टेबल होतं. दोन खुर्च्या, एका कोपऱ्यात सेफ, टॉयलेट पेपर व नॅपकीनच्या खोक्यांचे ढीग आणि दारूच्या बाटल्यांचे खोके पडलेले होते. ती माझ्याकडे एखाद्या गोष्टीचा खुलासा मागितल्यासारखं रोखून पाहत होती. मी काही क्षण थांबलो. काही विसरलोय का ते आठवण्याचा प्रयत्न केला. पण नाही. मी काहीही विसरलो नव्हतो.

“अयो! काय चाललं आहे?” मी न राहावून विचारलं. “माझ्याकडे असं रोखून काय बघतेस? माझ्याशी बोलण्यासाठी म्हणून तूच मला इथं घेऊन आलीस ना?”

ती माझ्याकडे तसंच रोखून बघत होती. ती बहुधा मला जोखत असावी. सांगावं की सांगू नये.

“मला भीती वाटतेय,” तिने सुरुवात केली. “मी खूप टरकलेय.”

मी तिच्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रेने पाहिलं. तिला दिलासा देण्यासाठी मी सहानुभूतीपूर्वक हसण्याचा प्रयत्न केला.

“कुठून सुरुवात करावी तेच मला कळत नाही. मी अगदी गोंधळून गेले आहे.”

“बोलायला सुरुवात तर कर. तुला काय वाटतंय ते सर्व मनमोकळेपणानं सांग.”

मी तिला धीर दिला.

ती मूकपणे खाली पाहत होती. मी राकीचे खोके मोजायला सुरुवात केली. एकूण नऊ खोके होते, सर्वांना प्लॅस्टिकचे वेष्टण होते.

“मला भीती वाटते....”

“ते मला समजतंय, स्वीटी.” मी म्हणालो. “पण का?”

तिने बोलायला सुरुवात करावी म्हणून मी वाट पाहिली. मी व्हाइट

वाइनचे खोके मोजायला लागलो. एकूण पाच खोके. मला वाटलं होतं, त्यापेक्षा कमी भरले. सध्या बहुतेक जण व्हाइट वाइन पित असावेत. या गतीने आमचा साठा लवकरच संपला असता.

“माझ्याकडे काही कागदपत्रं आहेत.”

ब्युजची नजर अजूनही जमिनीवर खिळली होती. एक-एक शब्द काळजीपूर्वक निवडत तिनं बोलायला सुरुवात केली. “त्याचा संबंध एका महत्वाच्या व्यक्तीशी आहे. ही एक बडी असामी आहे. जर हे बाहेर फुटलं, तर त्याचा सत्यानाश होईल. आजपर्यंत झालेल्या लफड्यातील हे सर्वात मोठं लफडं होईल.”

माझं कुतूहल नकळत चाळवलं गेलं.

“काही वर्षांपूर्वी... माझा एका व्यक्तीशी संबंध आला होता, ती व्यक्ती आता अति महत्वाची व्यक्ती बनलीय. आमचा तो संबंध फक्त एका रात्रीपुरता नव्हता, तर आमचे संबंध अगदी नात्यासारखे होते. बरीच वर्षं ते वेगवेगळ्या ठिकाणी, वेगवेगळ्या प्रसंगी चालू होतं. आमचे एकत्र काढलेले फोटो आहेत. शिवाय त्याने वेळोवेळी मला लिहिलेल्या चिठ्ठ्या. त्या चिठ्ठ्यांपैकी एक चिठ्ठी तर पत्रासारखी आहे. माझ्या नावाने, स्वतःच्या हस्ताक्षरात लिहून खाली सही केलेली. अगदी अस्सल पत्र. त्यातून सगळं काही कळतं.”

परत खूप वेळ शांततेत गेला. माझी उत्सुकता ताणली आणि जास्त वेळ वाट पाहण्याची माझी सहनशक्ती संपली. मी आता रेड वाइनकडे नजर वळवली. फक्त दोन खोके होते. पण बीअरची परिस्थिती जास्त गंभीर होती. फक्त सोळा खोके आणि चार केग्ज उरले होते.

“माझ्याकडे फोटो आणि पत्रं आहेत, हे एकाला माहीत आहे.”

या मुली अखंड चिचिवाट करत असतात. प्रत्येक गोष्ट त्या प्रत्येकाला सांगतात. विशेषकरून जर त्या एखाद्या क्षुल्लक का होईना, पण सेलिब्रिटीबरोबर झोपल्या असतील, तर विचारायलाच नको. बहुतेककरून तो प्रेमिक बिचारा सरळ साधा असतो. एखाद्या वेळी मोह न आवरल्यामुळे पाय घसरलेला असतो एवढेच. पण या चहाटळ मुली त्याचा उपयोग आपल्या सौंदर्याची जाहिरात करण्यासाठी करतात. मीसुद्धा कधी-कधी थोडीशी अतिशयोक्ती करतोच की!

पण माझ्या माहितीप्रमाणे ब्युज कधीही आपली प्रौढी मिरवण्याच्या फंदात पडली नव्हती. जेव्हा मी तिचा विचार करू लागलो तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की, तिच्याविषयी मला फार थोडी माहिती आहे. तिचं खरं नाव 'फेज़वी' आहे. ती इस्तंबूलची आहे आणि ती तेस्वीक्रियमध्ये राहते. तिच्याकडे गाडी आहे. ती वयाने इतर मुलीपेक्षा थोडी मोठी आहे. माझ्या अंदाजाप्रमाणे ती चाळिशीची असावी.

ज्या वेळी आमच्यासारख्या लोकांची चाळिशी उलटते, तेव्हा ज्यांच्या गाठीला पैसा असतो, ते स्वतःला घरात कोंडून घेतात. ज्यांच्याजवळ पैसा नसतो, ते एखादा तिथ्यम दर्जाचा म्युझिक हॉल गाठतात. नाहीतर त्या आपापल्या खेडेगावी परत जातात. प्रत्येक तालुक्याच्या गावी एक तरी अधिकृत 'कबाब हॉल' असतो. त्यात त्यांना नोकरी मिळते. अशा खेडेगावात हद्दपारीचं जीवन कंठीत असलेल्या मुली वर्षाकाठी एखाद्या वेळी इस्तंबूलला खरेदीसाठी येतात तेव्हा मोठ्या तोऱ्यात इकडे तिकडे मिरवतात आणि ज्याला त्याला खेडेगावात आम्ही किती समाधानाने राहतो असं खोटंच सांगत फिरतात.

असो, ब्युजने दहा वर्षांपासून सिलिकॉनची इंजेक्शनस घ्यायला सुरुवात केली होती. आता ती अगदी महागडे पफर्युम अंगावर फवारायची.

“मी त्या संबंधांचा कधीही गैरफायदा घेतला नाही. अगदी माझे संबंध तुटले संपले तरीही.”

असं बोलून ती गप्प झाली. या वेळी नजर वर करून ती भिंतीकडे पाहू लागली. भिंतीवर लावलेलं क्लबचं परवानापत्र आणि आयकर विवरणपत्र ती शून्य नजरेने न्याहाळत होती. त्यामुळे मीही ते नकळत वाचायला सुरुवात केली.

“आमचे संबंध अगदी खासगी होते आणि खासही! आत्तापर्यंत ते तसेच आहेत! वैयक्तिक पातळीवर.”

भिंतीवरचं परवानापत्र पाहून ब्युजचं विचारचक्र सुरू झालं. ती काही बोलत नव्हती. पण तरीही मनातल्या मनात ती गतस्मृतींना उजाळा देत होती. टेबलावर लावलेलं लॅमिनेशन सुटून थोडं वर आलं होतं. मी माझ्या खोट्या नखांनी ते थोडं वर उचललं आणि सोडून दिलं. ब्युजने तोंड उघडेपर्यंत माझा हा चाळा चालला होता.

“त्यात आणखी एक लफडं झालंय. मी एकदा नशेत असताना ही गोष्ट एका व्यक्तीला सांगितली. मी नक्की काय बडबडले, ते मला आता आठवत नाही. पण बरंच असावं. कारण माझ्याकडच्या त्या कागदपत्रांचा पत्ता त्यांना लागलाय आणि त्यांना ती हवी आहेत.”

“का?” मी विचारलं.

“बहुधा ब्लॅकमेल करण्यासाठी असेल.”

“ते लोक कोण आहेत?”

“मला माहीत नाही. त्यांनी एकदा माझ्या आन्सरिंग मशीनवर निरोप ठेवला होता. मी त्याकडे फारसं लक्ष दिलं नाही. त्यांनी सांगितल्याप्रमाणं मी काहीही केलं नाही... मग काल रात्री मी क्लबमध्ये असताना ते माझ्या घरात घुसले. त्यांनी माझं सगळं घर धुंडाळलं, पण त्यांना काही मिळालं नाही.”

“घरफोडी झाली असेल का?”

“मला पहिल्यांदा तसंच वाटलं. पण तसं नव्हतं. त्यांनी तिथेच पडलेल्या पैशांना हातही लावला नाही. माझा स्टीरियो, दागिने सगळं जागच्या जागी होतं. पण इतर सर्व सामानाची त्यांनी उलथापालथ केली होती. ते पुन्हा नीट लावायला माझा आजचा अख्खा दिवस गेला.”

“मग तू ते लपवलयस तरी कुठे? त्यांना ती का मिळाली नाहीत?”

“माझ्या आईकडे आहेत.” तिने उत्तर दिलं.

“मला नाही लक्षात आलं.”

बहुतेक मुलींचा त्यांच्या कुटुंबीयांशी संबंध नसतो. त्यांना त्यांच्या कुटुंबीयांनी वाळीत टाकलेलं असतं.

“आईच्या घरातील माझ्या जुन्या बेडरूममध्ये. मी कधीकधी तिकडे झोपायला जाते.”

“असं आहे तर.”

“मला भीती वाटतेय की, एक ना एक दिवस त्यांना तिचा पत्ता मिळेल. तिचं वय झालंय आणि ती कधीच बाहेर जात नाही.”

तिच्या तोंडातून भराभर शब्द फुटत होते. आमच्या संभाषणाने आता वेग घेतला.

“ती कधीच घरातून बाहेर पडत नसेल तर प्रश्नच नाही.”

“दुर्दैवाने आहे. माझ्या आईला दिसत नाही.”

आता सगळं चित्र माझ्या नजरेसमोर आलं.

“म्हणजे तिला तू कशी आहेस, ते माहीत नाही.”

“तिला माझ्याबद्दल सगळं काही माहीत आहे.” ब्युज म्हणाली.

“आंधळी माणसं त्यांच्या हाताने बघतात. तिला बरेच दिवस काहीच ठाऊक नव्हतं. पण माझे स्तन आणि मग त्यानंतर केस. ती आंधळी आहे, मूर्ख नाही.”

दरवाजा उघडला गेला आणि हसन आत डोकावला. अगदी वेळेवर. ब्युज आणि तिची रडकथा याउपपर सहन करणं, अगदी नाइलाजानेच शक्य झालं असतं.

“तुम्ही इकडे आहात तर?”

हसन आलेला ब्युजला आवडलं नाही, ते सहज कळून येत होतं. त्यामुळे हसनही अस्वस्थ होता. त्यालाही ब्युज आवडत नसे.

“मधेच आल्याबद्दल जरा माफ करा. मी एवढंच सांगायला आलोय की, एक ग्रुप आत्ताच क्लबमध्ये शिरलाय. ते सगळे तुमचे मित्र आहेत, असं म्हणत आहेत,” त्याने जाहीर केलं. “ग्रुप” म्हणजे त्यात स्त्री आणि पुरुष असा दोघांचाही समावेश असावा.

“ते तुमची चौकशी करत होते. तुम्ही खाली येणार आहात का?”

माझे सर्व कर्मचारी माझा उल्लेख ‘सिझ’ असा आदरार्थी करतात. मला ते आवडतं. मी ब्युजकडे वळलो. ती उठून उभीच होती.

“मी तुम्हाला जास्त त्रास देणार नाही. विसरून जा.” ती पुटपुटली. “जे झालं ते झालं.”

जिन्यावरून हसनच्या मागोमाग जाताना मी तिला थोड्या नाखुशीनेच म्हणालो, “याविषयी नंतर बोलू. क्लबमधून जाताना वाटलं, तर माझ्या घरी ये. यायचं की नाही ते तुझ्यावर आहे.”

“बघू या.” ती अगदी गळपटून गेली होती. मी तिला माझ्यापुढं जाण्यासाठी वाट करून दिली.

खाली जाताना हसनच्या मागोमाग ब्युज आणि नंतर मी होतो. हसनची जीन एवढी लो फिटिंग होती की, त्यातून त्याचे कुल्ले किंचित डोकावत होते. त्याची चाल मोहक वाटावी एवढी संथ होती आणि त्याची त्याला अजून कल्पना नव्हती. जवळपास गेलं एक वर्षभर तो आमच्या क्लबमध्ये काम

करत होता. क्लबमधल्या सगळ्या मुलींशी त्याचे चांगले संबंध होते. पण अजूनही तो त्यांच्यापैकी कोणाबरोबरही झोपला नव्हता. निदान आमच्या कानावर तरी तसं काही आलं नव्हतं. थोडंसं विचित्र वाटतं ना? मी ब्युजचा पार्श्वभाग लक्षपूर्वक पाहिला. जिन्यावरून खाली उतरताना विश्वास बसणार नाही, एवढी ती डौलदार दिसत होती. लेदरच्या तंग मिनीस्कर्टमुळे तिच्या पुरुषी कुल्ल्यांना उठाव आला होता. सफरचंदाच्या दोन अर्धुकांसारखा. कोणालाही चिमटा काढण्याचा मोह झाला असता.

तिला कोणाची एवढी भीती वाटत होती आणि का, ते तिनं अजून सांगितलं नव्हतं. पण नुसतं बोलल्यामुळे तिचं मन हलकं झालं असावं. नंतर ती गर्दीत दिसेनाशी झाली.

हसनने सांगितलेल्या 'ग्रुप'मध्ये निज्ञानतासी ब्युटीकची मालकीण बिल्कीस, तिचा नवरा फेरूह, गीतकार सुआत, जाहिरात क्षेत्रातील एक आणि जिचं नाव मी विसरलो अशी एक महिला पत्रकार होती. त्या दोघांतील ज्याला मी पहिल्यांदा पाहिलं त्या जाहिरात क्षेत्रातील माणसाचं नाव अहमेत असं होतं. तो थोडासा बायकी वाटत होता. पण खरं काय आहे ते लवकरच कळणार होतं. मी त्यांच्या टेबलाजवळ बसलो. हसनने मोठ्या अदबीने सर्वांच्या ऑर्डर घेतल्या.

हसन जरी बिल्कीस, फेरूह आणि सुआत यांना ओळखत होता तरीही तो त्यांच्यापासून एक अंतर राखून होता. एरवी तो सुआतबरोबर हातात हात घालून गप्पा छोटत बसला असता.

सुआतचं सौंदर्य मर्दानी होतं. तिने पायावर पाय घेतले, ऐटीत सिगारेट पेटवली आणि राकी मागवली. ती पक्की लेस्बीयन होती. तिच्यासमोर बरेच पुरुष बायकी वाटले असते. फेरूहने व्हिस्की ऑन द रॉक्स मागवली. इतरांनी व्हाइट वाइन घेतली. व्हाइट वाइन मागवून अहमेतने आपण जवळपास गे असल्याचं दाखवून दिलं. ज्यांच्याकडे पैसा आहे असे पुरुष हार्ड लिंकर घेतात, ज्यांच्याकडे नाही ते बिअरवर समाधान मानतात. पोचटासारखी व्हाइट वाइन पिण्यात काय गंमत आहे?

क्लबमधली गर्दी वाढली. प्रवेश फी ठेवल्यामुळे लोकांना उलटी चिथावणी मिळाली असावी, असं दिसत होतं.

बिल्कीस आणि इतर मंडळींसोबत गप्पा मारताना मी व्युजला पूर्णतः विसरून गेलो होतो. बिल्कीसचं ब्युटीक थोडं पॉश होतं. तिथले प्रार्संगिक कपडे मला चालण्यासारखे होते आणि मला ते अगदी वाजवी किमतीत मिळत. त्याचं कारण म्हणजे आमची खास मैत्री. तिचा नवरा फेरूह हा आर्थिक सल्लागार होता, पण त्याच्या दिखाऊपणामुळे मला तो थोडा ओंगळवाणा वाटायचा. काय तो स्वतःला दागदागिन्यांनी मढवून घेतो! शी! स्वतःच्या नावाच्या अक्षरांचं डिझाइन केलेलं त्याच्या डाय्या मनगटातलं चकचकीत जाडजूड ब्रेसलेट, उजव्या मनगटावरचं सोन्याच्या पट्ट्याचं रिस्टवॉच. नशीब रोलेक्स नव्हतं. केसाळ बोटान्त घातलेल्या तीन-तीन हिरेजडित अंगठ्या. मला त्याची किळस का वाटायची यासाठी हे कारण पुरेसं नाही का?

सुआतचं खरं नाव 'एसेन' असं आहे. खरं म्हणजे 'सुआत' हे तिचं आडनाव आहे, पण ती सुआत या नावानेच प्रसिद्धीला आली आणि तसं बघायला गेलं तर सुआत हे नाव एसेनपेक्षा नक्कीच जास्त पुरुषी वाटतं. ती आता फक्त आडनावच लावते. सुआत पुरुषांची खिल्ली उडवण्याची एकही संधी सोडत नाही आणि अजूनपर्यंत एकही पुरुष तिला स्पर्श करायला धजावलेला नाही, हा तिच्या अभिमानाचा विषय आहे. तिच्या वर्गवारीप्रमाणे, सर्वांत उच्च श्रेणी फक्त लेस्बियन स्त्रियांसाठी खास राखून ठेवलेली आहे. त्याखालोखाल लेस्बियन नसलेल्या स्त्रिया, आमच्यासारख्या मुली, गे, बायसेक्सुअल्स आणि सर्वांत शेवटी नुसते निव्वळ पुरुष. ती पुरुषांसाठी म्हणून जी एकल गीतं लिहायची ती अगदी फालतू रडगाणी असायची. तिने एकही चांगलं दर्जेदार गीत पुरुषांसाठी म्हणून लिहिलेलं नव्हतं. तिची सगळी गाजलेली गीतं ही स्त्रियांसाठी लिहिलेली होती.

आज ती क्लबमध्ये बऱ्याच दिवसांनी आली होती. तिने नेहमीप्रमाणे मला मगरमिठी मारली नव्हती की, तिच्या सवयीनुसार माझ्या पार्श्वभागावर चापटी मारली नव्हती. पण राकीचा पाचवा पेला रिचवल्यावर तिने काय केलं असतं, ते आत्ताच सांगता येणं कठीण होतं.

जाहिरात क्षेत्रातील एक सभ्य गृहस्थ अहमेत हा सुसंस्कृतपणाचा एक नमुना होता. तो आपली व्हाइट वाइन चवीने पीत शांतपणे बसला होता. पण त्याच्या चेन स्मोकिंगवरून त्याच्या मनातील खळबळ दिसून येत होती. या

अशा जागी परिचित व्यक्तींबरोबर बसणं त्याला मानवत नव्हतं. आमच्या मुलींबरोबर मोकळेपणाने नृत्य करणाऱ्या मुलांचा त्याला हेवा वाटत असावा, असं दिसत होतं. एके दिवशी आपल्या ओळखीचं कोणीही नाही असं पाहून तो एकटाच येईल, याची मला खातरी वाटतेय.

जिचं नाव मी विसरलो ती पत्रकार बाई भिरभिरत्या नजरेने इकडेतिकडे पाहात होती. अशा वातावरणात ती पहिल्यांदाच येत असावी. ती माझ्या दिशेने नजरेला नजर न भिडवता चोरून पाहात होती. मी अगदी खालच्या पट्टीतल्या आवाजात बोलत होतो. तिची नजर माझ्याकडे वळताच मी गोड हसलो. त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन झाल्यावर मी तेथून निघालो. माझा अर्धा ग्लास पिऊन झाला होता. मी म्हटल्याप्रमाणे अशा गच्च रात्री मला करण्यासारख्या खूप गोष्टी होत्या.

मी टेबलावरून उठताच ब्युज, बिल्कीस आणि तिच्या नवऱ्याच्यामध्ये येऊन बसली. ती त्या दोघांना चांगलं ओळखत होती. माझ्या माहितीप्रमाणे एकेकाळी त्या तिघांचा भागीदारीत एक व्यवसाय होता. ब्युजने सांगितल्याप्रमाणे तो काही फारसा चालला नाही. जुन्या आठवणी काढून ते तिघंही खिदळत होते. जेव्हा बिल्कीस आणि फेरूह भांडायला लागले, तेव्हा ब्युज तेथून निसटली.

मी इतर गोष्टींकडे लक्ष द्यायला सुरुवात केली. तेथे सगळ्या वयोगटातील आणि सर्व प्रकारचे पुरुष आले होते. तेथे असलेल्या स्त्रिया, आमच्या मुली अतिशय आकर्षक आणि आतिथ्यशील होत्या. शिवाय काही लोक वातावरण बघून मुद्दाम त्रास देणारेही होते. ज्या मुली दारू पिऊन त्रास देत त्यांना मी माझ्या क्लबमध्ये कधीच थारा देत नसे. ज्या मुली आणि जे पुरुष आपल्या आवडीचं गाणं लावण्यासाठी हट्ट करत त्यांनाही पुढल्या वेळी क्लबमध्ये प्रवेश दिला जात नसे. अगदी अॅलेन डेलॉनलासुद्धा अशा परिस्थितीत आम्ही प्रवेश दिला नसता. आता हे कोणालाही अगदी जुन्या वळणाचं वाटेल, पण 'पुरुष' म्हटलं की, अॅलेन डेलॉनच आठवतो. कसा जवाँमर्द आहे तो. माझ्यामध्ये त्याचे काही गुण उतरले आहेत. माझी आई त्याची मोठी चाहती होती. आपलं मूल त्याच्यासारखं व्हावं म्हणून माझ्या वेळी ती गर्भवती असताना सतत त्याच्या फोटोकडे बघत असायची. माझ्या जन्मानंतरसुद्धा तिचं त्याच्या फोटोकडे बघणं चालूच होतं. मला जेव्हापासून

पुरुषांमध्ये स्वारस्य वाटू लागलं तेव्हापासून आम्ही दोघंही जोडीने त्याचे फोटो बघू लागलो. माझी आई त्याच्या सगळ्या सिनेमांना मला बरोबर घेऊन जाई. सिनेमा बघताना आम्ही दोघं जोडीनं सुस्कारे सोडत असू.

जेव्हा गिन्हाइकांची वर्दळ जास्त असते तेव्हा वेळ कसा भुरकन उडून जातो ते कळतच नाही. कोणाचं स्वागत करा, ओळखीचं हसू चेहऱ्यावर आणा, तर कोणाशी दोन शब्द बोला. असं करत-करत सकाळ झालेली असते. पहाटेचा प्रकाश दिसू लागेपर्यंत आमचा क्लब चालू असतो. वीकएंडला तर शेवटचं गिन्हाईक निघून गेलं तरीही बिचाऱ्या काही मुली तशाच गिन्हाइकाविना रिकाम्या बसून असत. त्याच्या उलट काहीना एकाच रात्री अनेक गिन्हाइकं मिळत. अशा मुली एका गिन्हाइकानंतर दुसऱ्यासाठी क्लबमध्ये परत येत. आजची रात्र अशीच होती. मी गल्ल्यावर नजर टाकली. आज भरपूर कमाई झाली होती. उजाडलं होतं. फाउंडेशनच्या थराखालून दाढीचे खुंट डोकावल्याचं मला जाणवू लागलं. कुनेतने बोलावलेल्या टॅक्सीत मी बसल्याबरोबर माझे उंच टाचांचे शूज काढून टाकले, घरी जाईपर्यंत मी माझ्या पायांना मालीश करत होतो. चार पौंड वजनाचे शूज घालून आठ तास एका टेबलापासून दुसऱ्या टेबलापर्यंत फिरत राहणं, म्हणजे सोपं काम नव्हे. टॅक्सी ड्रायव्हरचा चेहरा ओळखीचा होता. तो एक मध्यमवयीन सद्गृहस्थासारखा दिसत होता. त्याला मी कुठे राहातो, ते ठाऊक होतं. आम्ही क्वचितच बोलतो आणि त्याच्याकडे सुटे पैसे कधीच नसतात. आजसुद्धा तसंच होतं. मला दुप्पट पैसे द्यायचे नव्हते. म्हणून मी त्याला संध्याकाळी क्लबमधून पैसे घ्यायला सांगितलं.

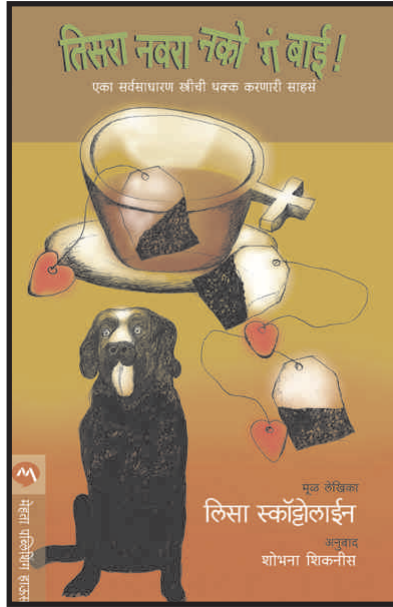
घरी मी तसाच अनवाणी पायांनी गेलो. झोपायला जाण्यापूर्वी कोणत्याही परिस्थितीत मी शॉवर घेणार होतो. पण त्यापूर्वी काहीतरी गरम पेय प्यायला हवं. माझं आवडतं पेय म्हणजे बडीशेपेचा चहा. त्याने बरं वाटतं, शरीर स्वच्छ होतं, हे मला माहीत आहे. कारण काय आरोग्यदायक आहे आणि काय नाही, याची माहिती मी नेहमी वाचत असतो.

पुरस्तक परिचय

तिसरा नवरा नको गं बाई!

पुरुषांबद्दल स्त्रियांना काय वाटते ते त्यांनी
बिनाधास्तपणे सांगायचे ठरवले तर -

मूळ लेखिका : लिसा स्कॉटोलोईन

अनुवाद : शोभना शिकनीस

पृष्ठे २८८ । किंमत ₹ २९० । पोस्टेज ₹ ३० । सभासदांना सवलतीत

एका सर्वसाधारण स्त्रीची थक्क करणारी साहसं

‘स्त्रिया या टी-बॅग्ससारख्या असतात’ हे एलेनॉर रुझव्हेल्टचं वचन मला अतिशय आवडतं. माझ्या कॉम्प्युटरवर मी ते ‘पोस्ट-इट’वर लिहून चिकटवून ठेवलंय आणि माझ्या दागिन्यांच्या डब्यातदेखील मी त्याची एक चिड्डी ठेवलीय. मी पुस्तक लिहायला सुरुवात करण्याचं कारण म्हणजे हे अवतरण; पण आता मी मलाच मागे टाकून पुढे चाललेय.

माझी कहाणी अशी आहे... मला जरी नेहमीच कादंबरी लिहायची मनीषा होती, तरी मी एक इंग्रजी हा प्रमुख विषय घेतलेली आणि नंतर वकील झालेली स्त्री. पदरात एक बाळ असलेली एकटी बाई. अशी माझी स्थिती असल्याचं पहिल्या घटस्फोटानंतर माझ्या ध्यानात आलं. (तुम्ही मात्र तुमच्या घरी हा प्रयत्न करू नका.) घरी राहून मुलाचं संगोपन करावं, असं मला वाटत होतं; पण माझ्याकडे छदाम नव्हता. कोंडीत सापडल्याने मी शेवटी ती कादंबरी लिहायचा निर्णय घेतला. पूर्ण निष्कांचन असण्यापलीकडे काही नसावं, असा मी निष्कर्ष काढला.

पण त्यापलीकडेही काही असू शकतं असंच निष्पन्न झालं.

पुढील पाच वर्षं मी लिखाण केलं, क्रेडिट कार्डावर दिवस ढकलत, दिवसा बाळाचं संगोपन आणि रात्री नकाराची पत्रं वाचत. तरीही माझ्या आयुष्याचा तो एक छान, आनंदी काळ होता.

बायका टी-बॅग्ससारख्या असतात, लक्षात आहे ना?

“आणखीन अशिलं घेण्यासाठी आमच्याकडे वेळ नाही आणि जरी ते घेतले, तरी आम्ही तुम्हाला घेणार नाही.” एका न्यूयॉर्क एजंटकडून आलेलं, माझं आवडतं नकाराचं पत्र.

त्याने मला माझा चहा मुरायला मदत केली.

प्रत्यक्ष आयुष्यात मी ज्या प्रकारच्या स्त्रिया पाहिल्या त्या स्त्रियांना पुस्तकात पाहण्यासाठी मी काल्पनिक साहित्य लिहायला सुरुवात केली. एका खंबीर, मजेशीर आणि तिखट स्वभावाच्या आईबरोबर मी लहानाची मोठी झाले. जिला तुम्ही या पुस्तकात भेटाल ती मदर मेरी. जेवल्यानंतर लगेचच पोहण्यात कोणते धोके संभवतात आणि टोस्टर्सचा उत्स्फूर्तपणे स्फोट होऊ शकतो, हे तिचं मला शिकवलं. लाकडी चमच्याचे फटके आणि आलिंगन-चुंबनं यांची आलटून-पालटून देवाणघेवाण करणाऱ्या ‘द फ्लाइंग स्कोट्टोलाईन्स’च्या कुटुंबाला तिनेच संभाळलं. आम्हाला एकत्र बांधून

टेवणारा डिंक होता तिचं टोमेंटो सॉस आणि कोणत्याही फॉर्च्यून-५०० कंपनीच्या कॉन्फरन्स टेबलापेक्षाही अधिक शक्तिशाली होतं तिचं किचन टेबल.

पण अगदी मी, माझ्या मैत्रिणी किंवा माझ्या आईसारख्या कोणत्याही स्त्रिया मला मी वाचलेल्या प्रसिद्ध कादंबऱ्यांत आढळल्या नाहीत. त्या सगळ्या स्त्रिया किरकोळ व्यक्तिमत्त्वाच्या होत्या – बायका, गर्लफ्रेंड्स किंवा धंदेवाईक. आणि त्यांची व्यक्तिचित्रणं विरळ होती. एखाद्या अत्यल्प बिकिनीसारखी.

सारांश, स्त्रियांना पुस्तकांतून चमकायची कधीच संधी मिळाली नाही आणि त्यामुळे मी विचारात पडले; आपल्या भोवताली जर चमकते तारे नसतील तर स्वतःच्या आयुष्यात आपण कसं काय चमकणार? काल्पनिक साहित्यात जर आमच्या मुली कॉफी ओतण्यातच गढलेल्या असतील, तर त्यांना वास्तवात त्यांच्यात दडलेल्या सुप्त गुणांची जाणीव कशी होणार?

म्हणून मग मी सर्वसाधारण स्त्रियांना, ज्या कितीतरी प्रकारे असाधारण होत्या, त्यांना स्थान देत गोष्टी लिहायला सुरुवात केली. मी बोलतेय शिक्षिका, वकील, पत्रकार, गृहिणी, जज्ज, दंतवैद्य आणि परिचारिकांबद्दल.

थोडक्यात, टी-बॅगज.

माझी व्यक्तिचित्रं गरम पाण्यात जातात आणि पुन्हा बाहेर निघतात, अधिक सबल आणि उत्तम. अगदी आयुष्यासारखी. सोळा वर्ष आणि सोळा पुस्तकांनंतर ती पुस्तकं बेस्टसेलर्स झाल्यानंतर, तुम्हाला धन्यवाद.

(एक मोठ्ठं आलिंगन.)

मला 'गुडहेअर डे' दिवशी जसं वाटत असेल किंवा मला जे काही व्हावंसं वाटत असेल, तशी माझी ट्रेडमार्क हीरोईन असेल. पुरुषाला मध्यवर्ती पात्र कल्पून मी कादंबरी लिहीन का, असं मला मुलाखतकार नेहमी विचारतात (हा प्रश्न पुरुष लेखकाला कधीच विचारला जात नाही) आणि या प्रश्नाला माझं उत्तर असतं –

“नाही.”

“का?” ते विचारतात.

“कारण मला बीजांडकोष आहेत आणि मला जे माहित आहे ते मी लिहिते!”

असाधारण साधारण स्त्रियांबद्दल लिहिणं इतकं छान आहे की,

त्यांच्याबद्दल वृत्तपत्रांतूनदेखील लिहिलं तर अधिक उत्तम, असा मी विचार केला. म्हणून मग मी 'फिलाडेल्फिया इन्व्वायरर'साठी 'चिक विट' हा स्तंभ लिहायला सुरुवात केली. आता मी त्या स्तंभांचं पुनर्लेखन केलंय, काही नवीन स्तंभांचा समावेश केलाय आणि त्याचं रूपांतर या छोट्याशा पुस्तकात केलंय.

पुढे येणाऱ्या काही पानांत तुम्ही माझं स्पॅन्क्सशी कुस्ती खेळणं, मध्यमवयीन असताना काचोळीशिवाय असणं आणि केसांच्या मुळांना रंगवत राहण्याचा प्रयत्न करणं, 'व्हॅलेंटायन डे'मधून कसं निभावून न्यायचं, याबद्दलच्या माझ्या दैनंदिन जीवनातल्या थक्क करणाऱ्या साहसांबद्दल वाचाल. तुमच्या अंतर्वस्त्रांच्या उठून दिसणाऱ्या रेषांना कसं चिकटून राहायचं आणि तुम्ही तुमची इस्त्री ताबडतोब कशी फेकून घ्यावी, याबद्दल भरपूर उपयुक्त सल्लेही मी पेश करते. यापुढे तुमच्यापुढे ज्या कथा येणार आहेत त्यांचा कोणताही विशिष्ट क्रम नाही आणि एकत्रितपणे त्या आया आणि मुलींसाठी एक संमिश्र ध्वनिफीत आहे.

थोडक्यात, टी-बॅगज.

व्यक्तिचित्रांचा विचार केला, तर तुम्हाला माझ्या खऱ्या आयुष्यातील कुटुंब भेटेल. मदर मेरीपासून सुरुवात करून, पाठ खाजवत प्रवास करणारी अशी ती आणि जिथे रॅन्डिओली आणि खऱ्याखऱ्या कडक आफ्टरशेव्हचा घमघमाट सुटलाय, अशा एका मायामी येथील छोट्याशा घरात राहणारा आणि 'गे' असलेला माझा भाऊ फ्रँक. तिच्या पिढीचा दृष्टिकोन मांडणारी नवोदित लेखिका, माझी मुलगी फ्रॅन्सेस्का आणि शेवटी, आता या जगात नसलेले पण अमूर्त स्वरूपात अजूनही मला आयुष्यात आणि ६-९५वर मार्गदर्शन करणारे माझे लाडके वडील - फ्रँक.

वेगळी शरीरं; पण त्यांच्यात एकच असामान्य स्त्री असावी, अशा त्या दोघी - माझी मैत्रीण फ्रँका आणि तिची साहाय्यक लॉरा. प्रत्येक मुलीला मैत्रीणींची गरज असते आणि त्या माझ्या सर्वोत्तम मैत्रीणी आहेत. मी जर कोणाला ठार मारलं, तर त्या फावडी आणि जाडजूड थैल्या घेऊन येतील. 'वस्तुस्थितीनंतर हाताशी असणारी' हा मैत्रीणीला एक पर्यायी शब्द.

माझं आयुष्य आणि दुर्दैवानं माझा बिछाना भरून टाकणारे, माझे न ऐकणारे पाळीव प्राणी... त्यांनाही तुम्ही भेटाल. हे लिहीत असताना माझ्याकडे क्रमाक्रमानं चार कुत्री आहेत - दोन गोल्डन रिट्रायव्हर्स, एक

कॉर्गी आणि एक नवी भर लिटिल टोनी – शारीरिक रचना चुकलेला पपी. दोन मांजरं, कोंबड्यांचा थवा आणि एक प्राचीन फोर एच – शिंगरू, बडी यांनासुद्धा मी बाळगून आहे. जो कोणी तुम्ही प्रेम विकत घेऊ शकत नाही, असं म्हणत असेल, त्याने बहुधा प्राणी पाळले नसावेत.

माझ्याकडे तीन गोल्डन रिट्रायव्हर्स असायचे, पण माझी लाडकी ल्यूसी आता नाही. तुम्ही वाचालच या पुस्तकात तिच्याबद्दल आणि हो, ती गोल्डन होती.

पुस्तकाच्या पानांत तुम्हाला माझे पूर्वाश्रमीचे दोन नवरे– थिंग वन अॅन्ड थिंग टू– हे शेवटी दृग्गोचर होतील. ती किरकोळ पात्रं आहेत.

सारांश, मी एक स्वावलंबी स्त्री आहे, तुम्ही लिहीत असाल किंवा गोल्डन रिट्रायव्हरव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाबरोबर तरी तुमची शय्या ‘शेअर’ करत असाल, तर हे पुस्तक तुम्हाला जवळचं वाटेल, असं मी पैजेवर सांगू शकते. शेवटी आपण सगळेच स्वतःच्या पायांवर उभे असतो.

ही एक चांगली बातमी आहे.

कारण आपापल्या आयुष्यात चमकण्याइतके आपण सबल आहोत.

आणि आम्ही टी-बॅगज चहाचा एक भन्नाट कप बनवतो.

हे पुस्तक वाचताना तुम्हाला मजा येईल अशी आशा आहे. माझ्या कल्पनेप्रमाणे ते एक मजेशीर, भावपूर्ण आणि सच्चं पुस्तक आहे. तुम्ही हसाल, रडाल आणि पॅन्टी होस काढून शिव्या घालाल.

माझ्या जगात तुमचं स्वागत,

आणि तुमच्यादेखील.

टी-बॅगांनो, संघटित व्हा!

क्रांतीला सुरुवात करू या...

– लिसा

या पुस्तकातील भन्नाटपणाची कल्पना यावी म्हणून पुढे काही ललित लेख देत आहोत.

कुत्री आणि पुरुष

‘न्यूक्लिअर’ कुटुंबाबद्दलच्या माझ्या संकल्पनेचा उदय १९५० मध्येच होऊन ती पुढे विकसितच झाली नसावी. कारण ओइझी आणि हॅरिएटची आठवण

येण्याइतकी मी मोठी आहे. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ आहे, एका कुटुंबात मम्मी, डॅडी आणि दोन मुलं असतात आणि एक कुत्रा.

पळा, स्पॉट, पळा!

आपल्या सर्वांना ठाऊकच आहे की, न्यूक्लिअर कुटुंब बदललयं; पण हल्ली कोणाकडेही फक्त एकच कुत्रा नसतो, हे मला कुतूहलाचं वाटतं.

याची सुरुवात केव्हा झाली त्याबद्दल मला खात्री नाही, पण ज्या लोकांकडे एक कौटुंबिक कुत्रा असायचा, त्यांच्याकडे आता कौटुंबिक कुत्री आहेत. आमच्यावर अधिराज्य गाजवणारा असा एक पूर्ण कळपच स्वतः माझ्याकडेच आहे - तीन गोल्डन रिट्रायव्हर्स आणि एक पेम्ब्रोक वेल्श कॉर्गी. वेगवेगळ्या प्रकारची कुत्री पाळणं म्हणजे वेडेपणा असं समजण्यात येत होतं. पंधरा वर्षांपूर्वी मी जेव्हा शहरात माझ्या दोन कुत्र्यांना घेऊन फिरायला जायचे, तेव्हा ती दोन्ही कुत्री माझीच आहेत का असं लोक विचारायचे. आता मी चार कुत्र्यांना घेऊन फिरायला जाते आणि कोणी भुवईदेखील उंचावत नाही.

टीव्हीवर पण असंच आहे. आयामसच्या कमर्शियलमध्ये दोन कुत्री एकमेकांशेजारी चघळताना दिसतात. वेगवेगळ्या कुत्र्यांनी एकमेकांबरोबर गुण्यागोविंदाने नांदावं, म्हणून सिझर मिलन हा 'डॉग व्हिस्पर' आपल्यासारख्या एकाहून अधिक कुत्री बाळगणाऱ्या वेडपटांसाठी त्याच्या अधिकाधिक 'एपिसोड्स'चा वापर करतो.

वेगवेगळी कुत्री बाळगणं लोकांनी नक्की कधी सुरु केलं?

आणि का?

या विषयाशी संबंधित आहे, असं मला जाणवणाऱ्या दुसऱ्या एका लक्षणीय घटनेचा उत्तर देण्यापूर्वी विचार करा. लोक जेव्हा वेड्यासारखे घटस्फोट घ्यायला लागले तेव्हा न्यूक्लिअर कुटुंबपद्धतीचा बोजवारा उडाला. एकाएकी घटस्फोटांच्या संख्या फुगायला लागल्या. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ देशात नव्हे, तर व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपात, दुसरं आणि तिसरं कुत्रं पाळायला आणावं, इतक्या सहजतेनं दुसरा आणि तिसरा घटस्फोट घेतलेले लोक मला भेटले. कोणत्यातरी एका वळणावर तिसरा घटस्फोट म्हणजे दुसरा नवीन घटस्फोट आला. स्वतःचा पहिला घटस्फोट तर कोणीही हिशेबातदेखील धरला नाही. मुलांच्या तिसऱ्या संचाला तर लोकांनी ही माहितीदेखील पुरवली नाही. ती गोष्ट एवढ्या पूर्वी घडून गेली होती की एखाद्याला सहजपणे

विसर पडावा.

अलीकडे अगदी सर्वसाधारण लोकांनीदेखील त्यांचा दुसरा घटस्फोट घेतलेला असतो. उदाहरणार्थ, माझ्यासारखे लोक. मला दोन माजी नवरे आहेत. वस्तू एक आणि वस्तू दोन. प्रामाणिकपणाने सांगायचं झालं, तर माझा दोनदा घटस्फोट झाल्यामुळे त्याबद्दल मला शरमिंदं वाटायचं. 'माझं लग्न झालंय का?' असं लोकांनी मला विचारल्यावर मी सरळ उत्तर द्यायची, 'छे, मी घटस्फोटिता आहे.' ओके, तांत्रिकदृष्ट्या ते सत्य होतं; पण वकील मात्र त्याला संदर्भ वगळणं म्हणतील. केव्हा ना केव्हा तरी माझा दयनीय वैयक्तिक इतिहास उघडा होईल आणि माझं बिंग फुटेल.

कॅलिफोर्निया येथील एका लायब्ररीत मी अलीकडेच भाषण देत होते आणि मला बऱ्याच चांगल्या समवयस्क स्त्रिया भेटल्या. माझा दोनदा घटस्फोट झाल्याबद्दल जेव्हा मी अस्फुटपणे पुटपुटले, तेव्हा त्यांच्यातील एक जण म्हणाली, "डोंट वरी अबाउट इट, माझा चार वेळा घटस्फोट झालाय." दुसरं कोणीतरी गुणगुणलं, "आणि माझा तिसरा होऊ घातलाय." दुसऱ्या एकीनं सूर मिळवला, "मी पाचव्यावर आहे."

बाँय! या सगळ्यामुळे मला अगदी धन्य धन्य वाटलं! अररं... माझ्या म्हणण्याचा अर्थ होता आपल्या राष्ट्राच्या आणि अमेरिकन कुटुंबांच्या भवितव्याबद्दल माझ्या मनात कमालीची आस्था दाटून आली.

आणि गमतीची गोष्ट म्हणजे त्यापैकी बऱ्याच स्त्रियांकडे बरीच कुत्री होती. मी बोललेल्या प्रत्येकीकडे एकापेक्षा जास्त कुत्री होती आणि एकापेक्षा अधिक वेळा त्यांचा घटस्फोट झालेला होता. काही स्त्रियांचे त्यांच्या कुत्र्यांपेक्षा (कुत्र्यांच्या संख्येपेक्षा) अधिक वेळा घटस्फोट झालेले होते, इतरांकडे घटस्फोटापेक्षा अधिक कुत्री होती. ही गोष्ट तुम्हाला विचार करायला लावते - आधी काय, कुत्रं की घटस्फोट?

नवीन घटस्फोटामुळे घेतलेलं ते नवीन कुत्रं आहे? दुसऱ्या शब्दात आपण नवऱ्याची कुत्र्याबरोबर तर देवाणघेवाण करत नाही ना?

किंवा मग नवीन यॉर्की कुत्रा पाळण्याने तुम्ही चौथ्या घटस्फोटाच्या दिशेनं लोटल्या जाता?

आपण स्थिर मानवी कुटुंबांऐवजी स्थिर कुत्री कुटुंबं तर आणत नाही?

दोन एकमेकांशी संबंधित नसलेल्या गोष्टींची मी तुलना करतेय, असं तुम्हाला वाटू शकेल, पण माझ्यासकट इतरही, त्यांच्या कुत्र्यांबरोबर

बिछान्यात झोपणाच्या बऱ्याच स्त्रियांचा तुम्ही विचार केलात, तर हे खरोखर एवढं खुळेपणाचं नाही. खरं म्हणजे, माझ्या स्वतःच्या बाबतीत तर माझी तीन कुत्री माझ्या पूर्वाश्रमीच्या पतीची बिछान्यात झोपण्याची जी बाजू होती तिथे झोपतात आणि शिवाय, नवरे करतात त्या बऱ्याच गोष्टी कुत्री करतात. घोरणं, कुशीवर वळणं आणि पादणं. आणि माझ्या कॉर्गीला पायांची अस्वस्थ हालचाल करण्याचा विकार आहे, असं मला वाटतं.

माझ्या मते या गोष्टींचा परस्परसंबंध आहे. बिछान्याच्या माझ्या बाजूने मला या संबंधांची संगती लागतेय.

फक्त कोणत्या गोष्टीची उणीव असेल तर लग्नाआधी करायच्या कराराची.

शरीराचे अवयव

स्त्रिया आणि पुरुषांमधल्या भिन्नतेबद्दल लिहायला मला आवडेल, पण या खेपेला दोघांमधल्या काही समान गोष्टींबद्दल बोलावं, असा माझा विचार आहे. उदाहरणार्थ, दोघंही आपल्या नजरेवर नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत.

पुरुष जेव्हा स्त्रियांच्या डोळ्यांकडे बघण्याऐवजी त्यांच्या वक्षस्थळांकडे बघतात, तेव्हा बरेच वेळा पश्चात्ताप करण्याची वेळ येते. बहुतेक सर्वांनी हे निरीक्षण केलेलं असल्याने आमच्या डोळ्यात थेट नजर घालण्याव्यतिरिक्त इतरत्र कुठे बघण्याची पुरुषांना भीती वाटते आणि ही भीती एवढ्या टोकाला पोहोचलीय की, स्त्रीच्या छातीच्या हाडातून वर एखादा विचित्र हाडकुळा हात फुटून बाहेर आला – अगदी त्या ‘एलियन’ चित्रपटासारखा – तर ती ज्या पुरुषाशी बोलत असेल, तो हे लक्षात घेणारा शेवटचा माणूस असेल आणि सिगनी विव्हरचा राग ओढवून घेण्याइतकं धारिष्ट्य नसल्याने ती गोष्ट मान्य करायला तो खूप घाबरत असेल.

खरं म्हणजे हे पुरुषांसाठी ठीक नाही.

स्त्रीची छाती कशी दिसते, याबद्दल औत्सुक्य वाटणं अगदी नैसर्गिक आहे. यामागे पुरुषांमध्ये टेस्टोस्टेरॉन असण्याचंही एक कारण आहे आणि जर आमच्या वक्षस्थळांकडे बघण्यासाठी ते त्याचा वापर करत असतील, तर ते युद्धं घडवून आणतील आणि फुटबॉल प्लेऑफला निमित्त होतील.

दुसरं, असंही म्हणता येईल की, स्त्रिया त्यांच्या वक्षस्थळांवर मोठ्या जोमानं सौंदर्यवृद्धीच्या शस्त्रक्रिया करून घेतायत. तुम्ही नवीन आणि सुधारित वक्षस्थळांसाठी एवढे पैसे खर्च करणार आणि मग एखादा पुरुष

जेव्हा त्याची दखल घेईल, तेव्हा रागावणार, ही काहीतरी गल्लत होतेय. स्त्रियांना दोन्ही दगडांवर पाय ठेवता येणार नाही.

तिसरं, एखाद्या स्त्रीच्या नजरेला नजर देऊन बघण्यात पुरुष एवढा वेळ घालवेल की, तिच्या डोळ्यांना केलेला मेकअप विस्कटलाय की काय, किंवा तो डेव्हिड कॉपरफिल्डसारखा तिला मंत्रमुग्ध करण्याचा प्रयत्न तर करत नाही ना, असंच तिला वाटेल. हिप-नो-टाइस्ड!

आजूबाजूला एवढी वक्षस्थळं असताना एक 'पुरुष' असणं खरोखर कठीण आहे.

आणि अलीकडे स्त्रियांना त्यांच्याच डोळ्यासंबंधी काही प्रश्न पडले आहेत. एखाद्या पुरुषाच्या चेहऱ्याकडे बघायच्या आधी ती पुरुषाचा एक 'बॉडी पार्ट' न्याहाळून बघते. स्पष्टच बोलायचं झालं, तर तो बॉडी पार्ट माझ्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाला नाही, तर मी त्याच्या चेहऱ्यापर्यंत पोहोचतच नाही. वस्तुतः तो बॉडी पार्ट जर माझ्या आवडीचा नसेल तर त्याला चेहरा आहे की नाही, त्याचीदेखील पर्वा करत नाही.

मी अंगठी घालण्याच्या बोट्याबद्दल बोलतेय.

माझी ही फार वाईट खोड ठरली आहे. मला पुन्हा लग्न करायचंय म्हणून मी सावज शोधतेय असंही नाही, कारण मला तसं करायचंय नाही. माझा भविष्यातील पूर्वाश्रमीचा नवरा मोठ्या बारकाईनं निवडण्यात येईल, कारण दुसऱ्या टोल्यानंतर... वेल, तुम्हाला ठाऊकच आहे आणि तरीही मी जिथे कुठे जाते तिथे एखाद्या पुरुषाचं लग्न झालंय किंवा नाही याची खातरजमा करण्यासाठी मी पुरुषांच्या रिंग फिंगरची न्याहाळणी करत असते. स्टेपल्समध्ये, पार्टीत अगदी गाडी चालवतानादेखील.

माझी तर खात्री आहे की, एखाद्या माणसानं अगदी माझ्यादेखत कोणाचातरी खून केला आणि पोलिसांनी मला प्रत्यक्षदर्शी साक्षीदार म्हणून बोलावलं आणि त्याच्या बोट्यात जर वेडिंग बॅन्ड असेल, तर मी त्याचं वर्णनदेखील करू शकणार नाही. मी भोवताली असेन, तर विवाहित पुरुष खूनदेखील पचवू शकतील.

पाहिजे तर त्यांच्या अंगठीचं मात्र मी बारकाईने वर्णन करू शकेन.

आणखी चमत्कारिक म्हणजे निष्पत्तीबद्दल संशय असावा, अशा पद्धतीनं मी अंगठ्या घालायच्या बोट्यांची न्याहाळणी करत असते आणि खरं म्हणजे ते निःसंशय असतं. मला दिसणारा प्रत्येक पुरुष विवाहित असतो.

मला ठाऊक असलेला प्रत्येक पुरुष विवाहित आहे. मला न दिसणारा आणि ठाऊक नसणारा प्रत्येक पुरुषदेखील विवाहित आहे. हे रिंग फिंगर तपासत राहणं म्हणजे 'द गॉडफादर' पुन्हा पुन्हा पाहून डॉन कोरलिऑन टोमॅटोच्या शेतात मरणार नाही, अशी आशा करण्यासारखं आहे.

आणि मग एक दिवस मी एका धर्मसंकटात सापडले. खरं म्हणजे जिच्याकडे आकर्षित झाले आहेत, अशा स्त्रीशी बोलताना पुरुष अशा परिस्थितीत सापडायला हवेत. त्यांना तिची छाती न्याहाळायची असते आणि त्यांची नजर ती कसला वेध घेतेय याच्यावर लक्ष ठेवून असते. एका आकर्षक पुरुषाशी माझं सहसा न होणारं असं मनोरंजक संभाषण चाललं होतं, निदान एक बदल म्हणून ते त्याच्या बायकामुलांसंबंधी तरी नव्हतं; आणि तेव्हा माझ्या ध्यानात आलं की, एका तात्पुरत्या वेडेपणाच्या लहरीत, मी त्याच्या रिंग फिंगरचं प्रथम निरीक्षण करायला विसरले होते.

शी!

आणि मग तो मिनिटामिनिटाला अधिक देखणा, अधिक लोभवणारा होत बोलत राहिला. मी मात्र विचार करत राहिले की त्याचं लग्न झालंय की नाही? त्याच्या रिंग फिंगरकडे चोरटा कटाक्ष टाकण्याच्या योग्य क्षणाची मी वाट बघत होते. पण तो माझ्या बुबुळांकडे एवढा टक लावून बघत होता की, माझी नजर खाली आलेली त्याला दिसली असती. माझ्या छातीकडे उडती नजर टाकण्याची त्याला परवानगी नव्हती. माझी 'फक्त एक छाती' म्हणून त्याने संभावना करू नये आणि मी त्याची फक्त एक बोट म्हणून गणना करू नये, हे माझ्याकडून अपेक्षित नाही, याची मला कल्पना होती आणि एक वेळ अशी आली की, एकमेकांशी परिचय होण्याच्या अगदी एका धोकादायक बेतात आम्ही होतो.

काय हा वेळेचा अपव्यय?

पण सुदैवानं या सगळ्या टक लावण्यामुळे आमचे डोळे अश्रूंनी भरून आले होते आणि जे उत्तर आम्हाला खरोखर पाहिजे होतं ते मिळत नसल्यानं आम्हा दोघांचाही संभाषणातला सूर हरवला होता.

काय झालं मग?

तो प्रथम निघाला आणि मला माझं उत्तर मिळालं. विवाहित. म्हणून मला इंटरेस्ट नव्हता.

मग त्याला त्याचं उत्तर मिळालं. ३४ ए. म्हणून मग त्याला इंटरेस्ट

नव्हता.

जे विवाहित पुरुष अंगठ्या घालत नाहीत, त्यांच्यावर मला बोलायला लावू नका.

फुगा फुटला.

६वी आवृत्ती

मृद्गंध

लेखिका - इंदिरा संत

किंमत : २८०/-रु. | पोस्टेज : ३०/-रु.

“....मीही ललित लेखन खूप केले आहे. ‘तोकोनामा’, ‘हिरवी उने’, ‘चिवारीची फुले’ या पुस्तकांचा मला अभिमानही आहे. पण ‘असे लिहिता आले नसते’ हे खरेच आहे. तुमच्या या लेखांना एक प्रकृती आहे. आमच्या लहानपणी कोकणात गूळपाण्याने स्वागत व्हायचे, पण त्यातला आपलेपणा, गोडवा आणि सांस्कृतिक सहजता फार भावायची. त्या गूळपाण्याच्या गडव्याच्या नुसत्या दर्शनाने सात-आठ मैल चालून आल्याचे श्रम पार पळून जायचे. तसे काहीतरी तुमच्या या लेखांत आहे. तुमचा ताजा ‘लळा गोजिरा पाखरांचा’ हा लेखच, उदाहरणार्थ, पाहू या. पाखरांची ओळख आईच्या मांडीवर (‘इथं इथं बैस, रे, मोरा’) अशी सुरुवात करण्याची कल्पना आम्हां पुरुष लेखकांना नाही सुचणार, पण किती लेखिकांना तरी सुचेल? अशी सुरुवात झालेला लेख या अंगानेच पुढे जातो. ‘येरे येरे काऊ’ .... तुळशी कड्यापासची दगडी खल, ‘विजेच्या तारांच्या तोरणमाळा’.... हा लेख नुसताच पाखरांना भेटत जात नाही. तुमच्या जीवनातल्या अनेक सूक्ष्म स्मृती फुलवत जातो, आणि असा जातो, की असे काही होत आहे, याची त्याला जाणच नसते. पाखरांना स्वतःच्या उडण्याची जाण असते का! नसावी — म्हणूनच त्यांची हवेतली आंदोलने इतकी गोड वाटतात. खोलीत अडकलेली चिमणी बाहेर सटकण्यासाठी न सापडणारी वाट शोधते, तेव्हा तिची ती भ्यालेली जाणीव तिच्या उडण्यातले सारे सौंदर्य हिरावून घेत असते— नाही का? तसे, पाखरांच्या साहजिक उडण्यासारखे तुमचे हे लेख मला वाटतात....”

प्रभाकर पाध्ये

इंग्रजी पुरतक परिचय

Not Waving, But Drowning

Vishwas Patil's Marathi classic is a saga of the displaced, told with rustic crackle and searing authenticity

— By Siddharth Dhanvant Shanghvi

Two years ago, a fire broke out in my house. We summoned the fire department. I ran out of the house clutching a translation of Sahitya Akademi Award-winning *A Dirge for the Damned*, which a friend had asked I read. While the fire was being put out, one of the firemen noticed the manuscript in my arms and asked if it was, indeed, *Zadazadati*, the Marathi classic story of villagers displaced by a dam. I nodded. The fireman's eyes widened. "It's my favourite book," he said, as flames billowed upwards. "I read it as a young man—it was transformative." I'm generally encouraging of book talk but this was a remarkably inopportune moment—a fire was blazing, and I wasn't out to discuss grand themes but rescue furniture. But perhaps that is the real influence of this novel—it stops in their tracks grown men out fighting

fire.

The village of Jambhli, at the heart of A Dirge for the Dammed, is at risk of submersion when a new dam (the Jambhli Dam Project) is sanctioned in the area. Jambhlikars, favoured as brave and honest, put up a strong protest. But in the light of insurmountable political collusion, they turn to the village savant, Dalit teacher Khairmode Guruji, who warns the "oustees" that "carrying our homes on our backs and moving to a new location is like counting stars in broad daylight. Not even a dog will care about our plight." From here commence the novel's many awful, desperate battles, both public (with government forces) and private (how can you give up the land that brought you up?) During this struggle Guruji meets a considerate, honest and efficient collector, desh mukh, who empathises with the displaced, cheated villagers and decides to help.

The novel is widely and memorably peopled, and characters like Banubai (who's asked to furnish her own death certificate) and Haibati (desperate for marriage and a job) and Kushapa (who fights a tiger with bare hands to raise money for his daughter's wedding) are more than stock figures of pathos—they are vibrantly alive with rage. What begins as a sorrow saga gradually turns into a tale of vindication; yes, if you suspect there's a Lagaan-like element, you're spot on. But before you come to the somewhat implausible but feel-good dénouement, the novel's most important task—to impress upon you how rural India is a greenhouse of violations—is realised alongside its other roles: A social novel, a family saga, the

tale of a village, a metaphor for Indian modernity and everything that crumbles in its ruthless greed.

Keerti Ramachandra's translation is clean and admirable, and introduces into the English language bucolic richness (for instance, people's expressions jump and crackle like corn seed). In range the book is sweeping, introducing, and sometimes inexplicably discarding characters in its roiling (it's as if Tristram Shandy had written a Russian pastoral set in rural Maharashtra). Aesthetically, it reminded me of Dorothea Lange's photographs from the 1920s California drought—the furious loneliness of people who once belonged, made destitute by forces larger than themselves, with no recourse to justice. Some English novels dealing with what it is to be disenfranchised ring hollow—the characters don't seem entirely believable, the sympathy seems purchased from an American liberal arts programme. While it's not the marginalised who have first dibs on writing about themselves, here is a novel that really registers on the authenticity graph (atil has said in interviews he grew up in the poverty of rural Maharashtra, and that this novel was based on his experiences as a district resettlement officer).

Two years ago, I'd first read the novel—in its hand-printed manuscript avatar—as a chore, and as a favour to a friend. I did it again, recently, as a pleasure, with gratitude for its learning.

थैलीभर गोष्टी

लेखिका : सुधा मूर्ती

अनुवाद : लीना सोहनी

बोधकथा सांगण्याची प्रथा आपल्याला सर्वत्र आढळून येते. या कथा इतकी वर्षे लोकांनी मौखिक परंपरेनं जतन केल्या आहेत हे किती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे! या कथांमधून चाणाक्षपणा, शहाणपणा आणि हुशारीची अमृत घुटी मिळायची आणि अजूनही मिळते. या कथा मनापासून ऐकल्या आणि रुजवल्या तर मनुष्य अष्टावधानी होतो, हे लक्षात येते.

‘थैलीभर गोष्टी’ या सुधा मूर्तींच्या पुस्तकाचा लीना सोहनी यांनी मराठीत अनुवाद केला आहे. या पुस्तकात एकूण बेचाळीस गोष्टी आहेत.

या पुस्तकाचं मुखपृष्ठ ‘थैलीभर गोष्टी’ या शीर्षकाला व पुस्तकातील गोष्टींना समर्पक असं आहे. मुखपृष्ठाची रंगसंगती वाचकाला ते पुस्तक वाचण्याच्या मोहात पाडते. फिकट पिवळा हा एकच रंग पुस्तकाच्या खाली आणि वर गडद रंग ठेवून, मध्यभागी पांढरा रंग जास्त ठेवून, त्यावर करड्या रंगाची थैली म्हणजेच बटवा काढलेला आहे. त्यात गोष्टीत आलेल्या पात्रांची चित्रं आहेत. या चित्रांवरून लक्षात येतं की या पुस्तकातील गोष्टी बोधप्रद आहेत. शीर्षकाचा टाईप आकर्षक ठेवला आहे. वाचकाला चटकन पुस्तक कसलं आहे ते लक्षात येतं.

लेखिकेनं लहानपणी ऐकलेल्या, देश-विदेशांत फिरल्यावर वाचलेल्या, आपल्या कल्पनाशक्तीतून निर्माण झालेल्या कथांचे हे संकलन आहे.

ज्यांनी या कथा परंपरेनं पुढल्या पिढीकडे संक्रमित केल्या त्या सगळ्या अनामिक कथाकथनकारांना त्यांनी हे पुस्तक अर्पण केले आहे.

लेखिकेने या कथा खास बाल्यावस्था संपवून किशोरावस्थेत पदार्पण केलेल्या मुला-मुलींसाठी लिहिलेल्या आहेत. कल्पना आणि वास्तव यातील फरक आजच्या मुलांना व्यवस्थित समजतो. सत्य काय हे त्यांना समजलेच पाहिजे. काय चांगलं, काय वाईट याची पारख त्यांना झालीच पाहिजे, या उद्देशाने या कथा लिहिल्या आहेत.

दक्षिण आफ्रिकेच्या जंगलात फिरताना त्यांनी प्राण्यांची सृष्टी आणि त्यांचं वर्तन बघून मनाशी ठरवलं की त्यांच्या कथांमध्ये प्राण्यांवर सूड, प्रेम या मानवी भावना लादायच्या नाहीत.

‘सत्याची ताकद’ या गोष्टीत सत्याची ताकद केवढी असते हे वर्णन केलेलं आहे.

कुठलीही परिस्थिती असली तरीही निःस्वार्थपणे योग्य न्यायनिवाडा करण्यात न्यायप्रिय हरिपंत प्रसिद्ध होते. ‘तैलचित्राची साक्ष’ यात तैलचित्राच्या वाटणीमध्ये मरण्यापूर्वी राघुपतीने योग्य उपयोग करून घेतला होता आणि त्याच्या मृत्यूनंतर ते चित्र त्याच्या पत्नीने महाराजांचे सल्लागार कृष्णाकांत यांना दाखवले. त्यांनी चातुर्याने त्या चित्रावरचे पापुद्रे दूर करून त्यातील राघुपतीची इच्छा वाचून त्याप्रमाणे केले आणि त्यांच्या बायकोला योग्य वाटा मिळवून दिला. यातून चातुर्याचे महत्त्व सांगितले गेले आहे.

‘सिकंदर की मोहेर’ यात सरकार दरबारी असलेल्या गोंधळाचा उपयोग धूर्त माणूस आपल्या फायद्यासाठी कसा करून घेतो ते वर्णन केले. ‘बुद्धिमान भाऊ’ यात तर्कशास्त्रानं चालणारा माणूस कसा यशस्वी होतो ते सांगितलं आहे. ‘ससा आणि गाय’ यात ‘जशास तसे वागावे’ यातच शहाणपणा आहे ते सांगितलं आहे. ‘राजकन्येची प्रश्नावली’ यात सगळ्या गोष्टींमध्ये चौकसपणा दाखवणाऱ्या बायका नवरा शोधतांना चौकसपणे त्याला काही प्रश्न विचारून तो आपला सहचर होण्यास लायक आहे की नाही ते बघते आणि निर्णय घेते. ‘चतुर व्यापारी’ यात त्याच्या हातून नकळत झालेल्या गुन्ह्यातून तो व्यापारी स्वतःची कशी सुटका करून घेतो ते वर्णन केले आहे.

(पुस्तक विश्व - जून २०१४)

श्रद्धांजली

नोबेलविजेत्या गॉर्डीमर कालवश

नोबेल पुरस्कारविजेत्या दक्षिण आफ्रिकन लेखिका आणि वर्णभेदविरोधी कार्यकर्त्या नेडीन गॉर्डीमर यांचे १२ जुलै रोजी जोहान्सबर्ग येथे निधन झाले. त्या ९० वर्षांच्या होत्या. वर्णभेदी दक्षिण आफ्रिकेतील समाज, क्रौर्य, अन्याय यांना आपल्या लेखनातून वाचा फोडणाऱ्या गॉर्डीमर यांना १९९१ मध्ये साहित्यासाठीचे नोबेल मिळाले होते. त्यांचा मुलगा ह्यूगो आणि मुलगी ओरिएन मृत्यूसमयी त्यांच्याजवळ होते.

जोहरा सेहगल

ज्येष्ठ अभिनेत्री जोहरा सेहगल यांचा दफनविधी दिल्ली येथील लोधी मार्गावरील दफनभूमीत करण्यात आला. वयाच्या १०२ व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले.

जोरा सेहगल यांचे पुत्र पवन आणि कन्या किरण त्याचप्रमाणे नातवंडेही दफनविधीसाठी उपस्थित होते. दिल्लीच्या माजी मुख्यमंत्री शीला दीक्षित, अभिनेत्री शबाना आझमी, जावेद अख्तर, एम. के. रैना, प्रसार भारतीचे मुख्य अधिकारी जवाहर सिरकर आदी मान्यवरांनी जोहरा सेहगल यांच्या पार्थिवाचे अंत्यदर्शन घेतले.

सेहगल यांच्या निधनामुळे कला आणि निर्मितीच्या क्षेत्रातील पोकळी कधीही भरून निघणार नाही. आपल्या सहज अभिनयाने त्यांनी असंख्य रसिकांच्या मनावर अधिराज्य गाजविले, असे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी

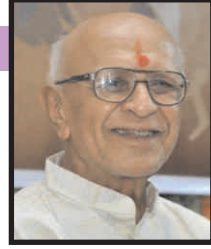
आपल्या शोकसंदेशात म्हटले आहे.

गानकोकिळा लता मंगेशकर यांनी जोहरा यांना श्रद्धांजली अर्पण केली आहे. वयाच्या १०२व्या वर्षीही त्यांच्यातील सळसळते चैतन्य कौतुकास्पद होते, असे महानायक अमिताभ बच्चन यांनी म्हटले आहे. तर जोहरा या वयातही एका खट्याळ मुलीसारख्या होत्या, असे शाहरूख खान यांनी म्हटले आहे.

आपण त्यांच्यासमवेत २००२ मध्ये एका नाटकात काम केले होते, त्या वेळी त्या ९० वर्षांच्या होत्या, त्या सदैव हसतमुखही होत्या असे शबाना आझमी म्हणाल्या. २१व्या शतकातील रंगभूमीचा इतिहास सेहगल यांच्या उल्लेखाविना लिहिताच येणार नाही, असे यावेळी जावेद अख्तर म्हणाले.

पं. विनायक केळकर यांचे निधन

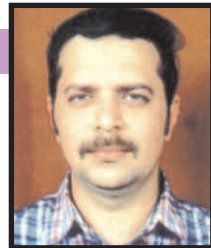
जयपूर घराण्याचे ज्येष्ठ गायक, विचारवंत आणि संगीत समीक्षक पं. विनायक केळकर यांचे २२ जून निधन झाले. ते ७७ वर्षांचे होते. त्यांच्या पश्चात पत्नी, तीन मुलगे आणि सूना असा परिवार आहे.

व्यवसायाचे इंजिनीअर असलेल्या पं. केळकर यांना पं. रामचंद्रबुवा साळी, अझीझुद्दीन खाँ, पं. आनंदबुवा लिमये यांचे मार्गदर्शन लाभले. त्यावरच संतुष्ट न राहता केळकर यांनी जयपूर घराण्याच्या गायकीला धक्का न लावता सखोल चिंतन आणि मननातून स्वतंत्र गायनशैली विकसित केली. त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना विविध रागांकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहण्यास शिकविले. अनेक रागांमध्ये बंदिशी रचल्या. 'आवाज साधनाशास्त्र' हा त्यांचा विशेष अभ्यासाचा विषय होता. संगीत समीक्षक म्हणूनही त्यांनी बराच काळ काम केले. 'टाइम्स ऑफ इंडिया'सह विविध वृत्तपत्रांतून विपुल लेखन केले. आकाशवाणीच्या सल्लागार समितीचेही ते सदस्य होते.

महेश खासगीवाले यांचे निधन

पुण्यातील श्री पद्मा पब्लिसिटी या जाहिरात संस्थेचे संचालक महेश खासगीवाले यांचे २२ जून रोजी निधन झाले. ते ५३ वर्षांचे होते. त्यांच्या पश्चात

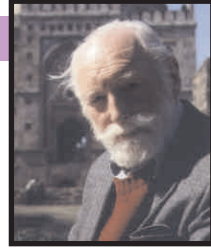

पत्नी, मुलगा, मुलगी, आई, वडील, भाऊ असा परिवार आहे.

लक्ष्मण उर्फ सुधाकर खासगीवाले यांनी १९७५मध्ये श्री पद्मा पब्लिसिटी ही संस्था सुरू केली. १९८०मध्ये महेश यांनी वडिलांसह संस्थेचे काम पाहण्यास सुरुवात केली. पुढील काळात त्यांनी संस्थेच्या कामाचा विस्तार केला. 'आयएनएस १' मान्यता मिळविलेल्या या संस्थेने बऱ्याच नामवंत उद्योगसमूहांचे काम केले. आर. डी. बर्मन यांच्या चाहत्यांनी स्थापन केलेल्या 'पंचम मॅजिक' या संस्थेत खासगीवाले यांचा सक्रिय सहभाग होता.

'पद्मश्री' ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन कालवश

भारतीय राज्यघटनेचे अमेरिकी इतिहासकार ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांचे वॉशिंग्टन येथील राहत्या घरी निधन झाल्याचे वृत्त कायद्याचे अभ्यासक विक्रम राघवन यांनी दिले. पद्मश्री (२०१२) व अन्य सन्मान मिळवणारे ऑस्टिन ८७ वर्षांचे होते. त्यांच्यामागे पत्नी नॅन्सी, चार मुले व तीन नातवंडे

आहेत. पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या काळात दिल्लीत येऊन, भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास मांडण्याची तयारी ऑस्टिन यांनी दाखवली. त्याआधी पत्रकार म्हणून त्यांनी काम केले होते. अनेक भारतीय नेत्यांशी बोलून, या देशातील सामाजिक, राजकीय वास्तव समजून घेण्यासाठी प्रचंड अभ्यास करून आणि राज्यघटनेशी संबंधित सर्व उपलब्ध कागदपत्रे अभ्यासून ऑस्टिन यांनी 'द इंडियन कॉन्स्टिट्यूशन : अ कॉर्नरस्टोन ऑफ अ नेशन' हा ग्रंथ १९६६ साली सिद्ध केला. त्याचे मराठी भाषांतरही (राष्ट्राची कोनशिला) अलीकाडे निघाले आहे. 'वर्किंग अ डेमोक्रेटिक कॉन्स्टिट्यूशन : द इंडियन एक्स्पेरियन्स' या १९९९ सालच्या पुस्तकातून त्यांनी राज्यघटनेची वाटचालही मांडल्यामुळे 'भारतीय राज्यघटनेचे इतिहासकार' ही त्यांची कीर्ती सार्थक ठरली. ऑस्टिन यांनी अमेरिकी सरकारच्या चार खात्यांत नोकऱ्या केल्या, परंतु अमेरिकी माहितीसेवेचे (युसिस) प्रतिनिधी म्हणून भारतात त्यांनी काढलेला काळ संस्मरणीय ठरला. पुढे 'स्वतंत्र इतिहासकार' हाच त्यांचा पेशा बनला. रॉकफेलर फाउंडेशन, फोर्ड फाउंडेशन, राजीव गांधी फाउंडेशन, फुलब्राइट प्रोग्राम, ऑक्सफर्ड विद्यापीठ अशा सर्वच महत्त्वाच्या संस्थांच्या पाठ्यवृत्ती त्यांना मिळाल्या होत्या.

बालनगरी

एल्मर
आणि
अनोळखी
पाहुणा मित्र

पॅचवर्कवाला आपला हती दोस्त - 'एल्मर' मॉर्निंग वॉकला निघाला होता. डुलत-डुलत थोडा पुढे गेला. एवढ्यात त्याला वाघोबा भेटला.

“अरे एल्मर, तुला माहितेय का - आपल्या जंगलात एक विचित्रच अनोळखी प्राणी शिरलाय. वेड्यासारखा उड्या मारतच चालतो अरे तो!” वाघोबा म्हणाला.

“अहो, ते सगळ्यांपेक्षा वेगळे वागतात, म्हणून तर त्यांना विचित्र अनोळखी पाहुणे म्हणतात ना!” एल्मर म्हणाला.

“पण हा प्राणी आनंदानं उड्या मारतोय, असं नाही वाटत.” वाघोबा म्हणाला.

हे दोघं बोलत असतानाच सिंह तिथे आला. “अरे वाघोबा आणि एल्मर तुम्ही, कसे आहात? तुम्हाला कळलं का? आपल्या जंगलात एक विचित्र प्राणी शिरलाय? विचित्र म्हणजे टुण् टुण्...” सिंह म्हणाला.

“हो - हो, उड्या मारत चालणारा प्राणी. एल्मरला माहीत आहे.” वाघानं उत्तर दिलं.

“अरे, पण अशानं तो...” सिंह म्हणाला. त्याचं वाक्य पूर्ण

होण्याआधीच वाघ म्हणाला, “धडपडेल तो. एल्मरला माहीत आहे.”

“हो ना... आणि तो जरासा...” पुन्हा सिंहाचं बोलणं अर्धवट तोडत वाघ म्हणाला, “तो जरासा उदास, दुःखी दिसतो... एल्मरला माहीत आहे.”

“चला, आपण त्याला भेटायला जाऊ या.” एल्मर दयाळूपणे म्हणाला.

ते तिघं एका मोकळ्या मैदानाजवळ येऊन पोहोचले. “इथंच तो उड्या मारताना दिसतो.” वाघानं माहिती दिली. “नुसत्या उड्या नाही, उड्या मारत कोलांट्याही खातो!” सिंहांनं पुस्ती जोडली. “नाव काढलं आणि हा हजरच झाला की!”, असं त्यानं म्हटल्यावर तिघांनी तिकडे बघितलं - कांगारू येत होता. तो मैदानाच्या दिशेनं आला - मैदानात आला. त्यानं इकडे-तिकडे बघितलं. थोडा मागे-पुढे झाला आणि त्यानं हवेत उडी मारली. स्वतःला कसंबसं सावरलं, पण तो जमिनीवर आपटलाच. “छे! मला नाहीच जमलं.” त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलं.

“अरेरे! बिचारा!” सिंह म्हणाला.

“चला, आपण त्याच्याशी ओळख करून घेऊन बोलू.” एल्मर म्हणाला.

तिघंही पुढे आले. “काय रे, काय झालं?” एल्मरनं विचारलं. “काही नाही. मला उडीच मारता येत नाहीये.” कांगारू हिरमुसला

झाला होता. तो म्हणाला, “अरे, मी खूप प्रयत्न करतोय, पण मला जमतच नाहीये. आमच्या इथे ना जंपिंग कॉम्पिटिशन आहे. म्हणून तर मी तुमच्या ग्राऊंडवर येऊन गुपचूप

प्रेक्टिस करतोय. पण छे, मला जंपच मारता येत नाहीये. आता माझी फजिती होणार. सगळे मला हसणार.” कांगारू अगदी रडकुंडीला आला होता.

“अरे, पण तू तर छान उड्या मारतोयस! आम्ही पाहिलं की.” वाघोबा म्हणाला. “छे हो – ते ना उडी मारण्यासाठीची ती नुसती तयारी होती. त्याला ना, ‘बाऊन्सर’ म्हणतात.

मी चांगला बाऊन्सर आहे–” असं म्हणत कांगारूनं ‘बाऊन्स’ मारून दाखवली – तीसुद्धा तिथून चाललेल्या जिराफाहून उंच!

“वा, शाब्बास!” वाघोबा म्हणाला.

“बाऊन्स ठीक आहे. पण मी उडी मारायला गेलो ना की, थेट खालीच आदळतो.” कांगारू उदास होऊन म्हणाला. “असं होय? यावर थोडा विचार करायला हवा. आपण उद्या पुन्हा भेटू.” एल्मरनं सोंडेनं त्याला थोपटत म्हटलं.

एल्मर, वाघोबा आणि सिंह – तिघंही परत निघाले. चालता-चालता सिंह म्हणाला, “गड्या एल्मर, मी थोडा हळू-हळू चालतो हे मला मान्य आहे. पण मला सांग, हे ‘बाऊन्स’ म्हणजे एक प्रकारची उडीच नाही का?”

“अगदी बरोबर! पण या वेड्या कांगारूला ‘उडी’ म्हणजे फारच काही तरी अवघड आणि वेगळी, महत्वाची, विशेष वाटतेय. म्हणजे बघा – आपण मुद्दाम घट्ट डोळे मिटले म्हणजे आपल्याला झोप लागते, असं नाही. मुद्दाम ठरवून काही करायचं म्हटलं की, तुम्हाला ते जमत नाही. असंच होतं.” एल्मरनं आपलं मत मांडलं.

“सिंहांचं बरंय. त्यांना हा ‘उडी’चा प्रश्न नाहीये!” वाघोबानं

चेष्टा केली. एल्मर हसला आणि पुढे निघाला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो सिंह आणि वाघाला पुन्हा भेटला आणि कांगारूला भेटायला पुढे गेला.

“कांगारू, चल – आपल्याला जायचंय. सिंह आणि वाघ नदीकाठी आपली वाट बघतायत.” एल्मर म्हणाला.

दमदार पावलं टाकत तो चालायला लागला, तसा कांगारू त्याच्या मागे-पुढे, त्याच्या भोवती – इतकंच नाही, तर त्याच्या अंगावरूनही उसळ्या मारत गिरक्या घेत उड्या मारत जायला लागला.

दोघं नदीकाठी पोहोचले. तिथे वाघ आणि सिंह होते, पण पलीकडच्या काठावर ते थांबले होते. एल्मरनंच त्यांना तसं सांगितलं होतं. “चल, आता पट्कन सूर मारायचा. नाही तर आपले पाय ओले होतील. लांब उडी मारायची, बरं का?” एल्मर कांगारूला म्हणाला.

कांगारू हसला आणि त्यानं एक जोरदार उसळी घेतली आणि थेट पलीकडच्या काठी वाघ आणि सिंहाच्या मधेच जाऊन उभा राहिला!

“अरे, कसली मस्त उडी मारलीस!” वाघ म्हणाला.

“हं. म्हणजे तुम्हाला ‘बाऊन्स’ म्हणायचं आहे का? कारण, मला उडी मारताच येत नाही ना!” कांगारू म्हणाला. “चॅक् – अरे बाबा, बाऊन्स म्हणजेच उडी!” सिंह म्हणाला.

“अगदी बरोबर! मित्रा, उडी मारणं काही वेगळं नाही रे. उडी म्हणजेच उसळी घेणं आणि उसळी घेणं – बाऊन्स मारणं म्हणजेच उडी! चल, आता आपण त्या स्पर्धेच्या मैदानात जाऊ.” एल्मरनं कांगारूला समजावून सांगितलं.

“ओ. के. चला माझ्या मागून –” असं म्हणून कांगारू आनंदानं उड्या मारत आपल्या नव्या मित्रांना घेऊन निघाला. ते सगळे स्पर्धेच्या ठिकाणी

पोहोचले अन् लगेच स्पर्धेला सुरुवात झाली.

तिथं खूप कांगारू जमले होते. एल्मर त्याच्या कांगारू दोस्ताला म्हणाला, “चल मित्रा, हो पुढे.”

पांढऱ्या कांगारूनं मोठी उडी मारली. सगळ्या प्रेक्षकांनी जोरजोरात टाळ्या वाजवल्या.

“बापरे! आता याच्यापेक्षा लांब उडी मारणं अवघडच वाटतंय मला.” कांगारू म्हणाला.

वाघाच्या आणि सिंहाच्या कानाशी एल्मर काही तरी पुटपुटला. पांढऱ्या कांगारूनं जिथे उडी मारली होती, तिथं ते दोघं जाऊन उभे राहिले. कांगारू जेव्हा उडी मारायच्या तयारीत होता, तेव्हा एल्मर जोरात ओरडला, “चल, सुसाट- आपले पाय भिजतील!”

कांगारू हसला आणि एकदम शक्ती एकवटून त्यानं उंच उसळी घेऊन अशी काही उडी घेतली की, तो पुन्हा सिंह आणि वाघाच्या मधे जाऊन उभा राहिला. अशी मस्त उडी मारून त्यानं स्पर्धा जिंकली.

कांगारूनं एल्मर, वाघ आणि सिंहाचे आभार मानले.

“खरंच, तुम्ही मला खूप मदत केलीत. ती ‘नदीपार’ उडी मी कधीच विसरणार नाही.” तो म्हणाला.

सिंह, वाघ आणि एल्मर घरी परतले. सिंह म्हणाला, “गंमतच आहे! मला वाटलं होतं. आपण.....”

“एकमेकांना ओळखत नव्हतो!” वाघानं त्याचं वाक्य पूर्ण केलं.

“खरं आहे. पण आता मात्र आपण सगळे...”

“मित्र आहोत!” सगळे हसत-हसत म्हणाले.

RNI NO-MAHMAR/2000/2739

Regd.No.:PCW/086/2012-2014/ Posted at Marketyard Pso, Pune

Publishing Date : 11 August. 2014

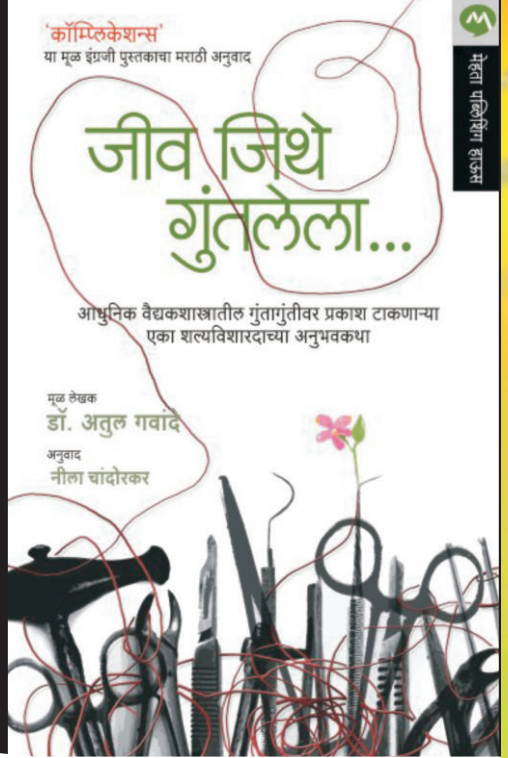
Posting Date : 11 August. 2014

जीव जिथे गुंतलेला...

वैद्यकशास्त्राचे वर्णन 'अद्भूत व अलौकिक' मानवी प्रयत्न असे केले जाते. यामध्ये डॉक्टर आणि रुग्ण यांच्या नात्याची एक अनोखी गुंतागुंत असते. स्वतः डॉक्टर असूनही आपल्या व्यवसायाची परखडपणे चिरफाड करणाऱ्या न्यू यॉर्कस्थित एका सर्जनचे माहितीपूर्ण पुस्तक.

₹ ३००/-

मूळ लेखक : डॉ. अतुल गवांदे
अनुवाद : नीला चांदोरकर

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

BOOK POST

Printed Matter

मेहता मराठी ग्रंथजगत

१९४१, सदाशिव पेठ, माडीवाले कॉलनी, बाजीराव रोड,
टेलिफोन भवन समोर, पुणे-३०. फोन-०२० २४४७६९२४

प्रति,

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक : सुनील अनिल मेहता यांनी हे मासिक १९४१, सदाशिव पेठ, माडीवाले कॉलनी, पुणे ४११ ०३० येथून प्रसिद्ध केले. मुद्रण स्थळ : जय गणेश ऑफसेट, ३५६, अ गणेश पेठ, पुणे २.